

Economie en ideologie in de Nazi-bezettingspolitiek in het oosten.

Een vergelijking tussen het Generalgouvernement en het Reichskommissariat Ukraine 1939-1944

Afstudeerscriptie Master Geschiedenis van Politiek en Cultuur

Michiel Buil
23 augustus 2010

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	3
2	De situatie in het Reich: context en debat.....	8
	Betrokken partijen bij economische planning.....	8
	Veranderingen in het Reich vanaf 1942.....	13
	De rol van de Wehrmacht in Oost-Europa.....	17
	Intentionalisme versus functionalisme.....	18
	Ideologie versus economie en strategie.....	21
	Korte of lange termijnplanning?.....	24
3	Bezettingpolitiek in het General-Gouvernement.....	27
	De planning van de Poolse bezetting.....	27
	De aanval op Polen.....	34
	Bezettingpolitiek door het civiel bestuur.....	37
	Economische exploitatie door levering van arbeiders.....	40
	Economische exploitatie door kolonisatie en raciale politiek.....	44
	Economische exploitatie als graanleverancier.....	51
4	Unternehmen Barbarossa en de vorming van het Reichskommissariat Oekraïne.....	55
	Planning en voorbereidingen voor Unternehmen Barbarossa.....	56
	Verschil tussen Polen en de Sovjet-Unie.....	64
	De invasie van de Sovjet-Unie.....	65
	Het militair bestuur in Oekraïne.....	69
	Bezettingpolitiek door civiel bestuur.....	74
	Economische exploitatie door levering van arbeiders.....	78
	Economische exploitatie als graanleverancier.....	81
	Economische exploitatie door oliewinning.....	83
5	Conclusie.....	86
	Literatuurlijst.....	89

1 Inleiding

Met de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 begon de eerste fase van de verwezenlijking van Hitlers imperiale ambities in het oosten. Er waren eerdere toevoegingen als Oostenrijk en Tsjechië aan het *Reich*, maar deze landen waren aanzienlijk kleiner en hadden een grote etnisch Duitse bevolkingsgroep binnen de grenzen. De oorlog tegen Polen had een duidelijk ander karakter. Een deel van West-Polen was voormalig Duits grondgebied dat aan Polen toegewezen was met het Verdrag van Versailles. Onder andere deze verloren gegane gebieden zorgden bij veel Duitsers, ook bij het officierskorps van de *Wehrmacht*, voor sterke anti-Poolse sentimenten.¹ Ook was de Poolse staat groter dan de eerdere bezette staten, was er geen grote bevolkingsgroep die aanstuurde op een ‘vereniging’ met Duitsland en was de etnische identiteit overwegend Slavisch. Bijna de hele Poolse bevolking kon volgens de raciale hiërarchie worden geclassificeerd als *Untermenschen*, waar de Duitsers rechtmatig over konden heersen. In de oorlog tegen Polen leek vooral de combinatie van territoriale aanspraken en het Slavische karakter van de Poolse staat bepalend voor de houding van Nazi-Duitsland. De bezetting van Polen zou de eerste fase worden van de territoriale uitbreiding van het Derde Rijk middels *Lebensraum im Osten*, mede nodig om de voedselvoorziening van Duitsland te waarborgen.²

Met Operatie Barbarossa, de aanval op de Sovjet-Unie op 22 juni 1941, begon de volgende fase van de imperiale uitbreiding van het Derde Rijk in het oosten. Ook de Sovjet-Unie was een gebied waarvan de bevolking als raciaal inferieur werd beschouwd. Hitler wilde met de bezetting van gebieden in het oosten de autarkie van het Derde Rijk bewerkstelligen. Autarkie was volgens de Duitsers alleen mogelijk door gebruik te maken van landbouwgebieden, delfstoffen en kolonisatiemogelijkheden in het gebied grofweg tussen de oostelijke grens van Duitsland en de Ural. Het streven naar *Lebensraum im Osten* werd met de aanval op de Sovjet-Unie gecombineerd met de ideologisch-raciale strijd tegen het joods-bolsjewisme. De ideologische en raciale motieven telden veel zwaarder mee bij de oostelijke gebiedsuitbreidingen dan bij de westelijke gebiedsuitbreidingen waardoor de oorlog en de bezettingspolitiek in het oosten een heel eigen karakter hadden.³ Over het algemeen worden

---

1 Alexander B. Rossino, ‘Destructive impulses: German soldiers and the conquest of Poland’, *Holocaust and genocide studies* 11:3 (1997) 351-365, aldaar 353.

2 Richard J. Evans, *The Third Reich in power. 1933-1939* (London 2005) 725.

3 Michael Burleigh, *Het Derde Rijk. Een nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 2008) 550. Vertaling van: Michael Burleigh, *The Third Reich. A new history* (London 2000).

door historici economische factoren gezien als bepalend voor de gevoerde bezettingspolitiek in Oekraïne. De voedselproductie in dit gebied zou door de Duitsers zijn gezien als noodzakelijk voor de voedselvoorziening aan Duitsland en de Wehrmacht: zonder het graan uit de Oekraïne zou een oorlog in het oosten niet mogelijk zijn.⁴

Polen en Oekraïne kunnen goed met elkaar vergeleken worden. Het waren ten tijde van de Tweede Wereldoorlog beide jonge staten die tot hetzelfde grensgebied tussen Duitsland en Rusland behoorden. Beide landen hebben een historisch deels vergelijkbare achtergrond en een vergelijkbare bevolkingssamenstelling van een grote Slavische meerderheid op het platteland en grote joodse populaties in de steden. Het is interessant in hoeverre economische motieven naast ideologisch-rationale en militair-strategische factoren inderdaad een rol hebben gespeeld bij de aanvallen op Polen en Oekraïne en vooral in hoeverre economische beweegredenen invloed hebben gehad op de gevoerde bezettingspolitiek in deze gebieden. Met name dit laatste zal in deze studie onderzocht worden. Klopt het dat economische motieven doorslaggevend waren in de bezettingspolitiek in de Oekraïne? En hoe zat dit in Polen, hoe belangrijk waren daar economische motieven in de bezettingspolitiek?

De Tweede Wereldoorlog kende een enorme dynamiek, ook in geografische zin. In de periode 1939-1942 werd de oostgrens van het Reich met ongeveer duizend kilometer verschoven richting de Ural en de Kaukasus. De daarbij bezette gebieden kwamen eerst onder militair bestuur. Drie van deze gebieden zouden later overgaan naar een civiel bestuur: het *Generalgouvernement* (in West-Polen), het *Reichskommissariat Oekraïne* en het *Reichskommissariat Ostland* (de Baltische staten en Wit-Rusland). Het Generalgouvernement grensde aan het Reichskommissariat Oekraïne en werd na Operatie Barbarossa ook uitgebreid met een stuk Oekraïne. Deze twee gebieden waren in economisch opzicht enigszins overeenkomstig wat betreft hun economisch potentieel in de landbouwproductie, maar hadden toch in etnisch en politiek opzicht een eigen karakter. Het is interessant om te kijken of deze verschillen ook tot uiting kwamen in de gevoerde bezettingspolitiek. In deze studie zal de gevoerde bezettingspolitiek van het Generalgouvernement en het Reichskommissariat Oekraïne met elkaar worden vergeleken. Dit vergelijkende perspectief komt in de historiografie tot dusver nauwelijks voor. Het Reichskommissariat Ostland kende een heel eigen karakter en samenstelling van een aantal voormalige nationale staten en zal in deze studie buiten beschouwing worden gelaten. Er zal vooral worden gekeken naar de economische factor in de bezettingspolitiek. Hoe verhiel zich bijvoorbeeld economische opportuniteit ten opzichte van

---

⁴ Adam Tooze, *The wages of destruction. The making and breaking of the Nazi economy* (London 2006) 423.

ideologisch-rationale motieven bij de bezetting?

De politieke en economische verhoudingen binnen Duitsland waren complex in de onderzochte periode. Ondanks de grote belangen die voor Duitsland op het spel stonden, lijkt er geen sprake te zijn geweest van een gemeenschappelijke, centraal gecoördineerde economische politiek. Vele partijen waren betrokken bij economische planning of hadden grote economische belangen, die elk hun weerslag hadden op de gevoerde bezettingspolitiek in Oost-Europa. Er zijn drie grote partijen te onderscheiden die invloed hebben gehad op de gevoerde bezettingspolitiek in Oost-Europa: het civiel bestuur, de Wehrmacht en de SS.⁵ Ieder van deze partijen had haar eigen economische en politieke belangen. Met betrekking tot economische aangelegenheden werd het civiel bestuur binnen Duitsland de eerste oorlogsjaren vooral gerepresenteerd door Hermann Görings *Reichswerke* en de Vierjarenplannen, het landbouwministerie en het *Reichswirtschaftsministerium*. Later in de oorlog verminderde de invloed van Göring op de economie ten gunste van Albert Speer die het *Reichministerium für Bewaffnung und Munition* leidde. Het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) streefde middels het *Wirtschafts- und Rüstungsamt* zijn eigen economische belangen na, die vooral betrekking hadden op de productie van wapens en munitie. De met het verloop van de oorlog steeds machtiger wordende SS oefende via het *SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* haar economische invloed uit en ook de nazipartij NSDAP had binnen ieder van de drie genoemde onderdelen weer haar eigen invloed.

Ook wat betreft het politiek bestuur in de bezette gebieden waren er meerdere partijen actief. Het meest westelijke deel van Polen werd niet als bezet beschouwd, maar als geannexeerd gebied dat oorspronkelijk bij Duitsland hoorde. Dit gebied werd in twee *Reichsgaue* verdeeld, Danzig-West Pruisen en Warthegau, die onder leiding stonden van respectievelijk Albert Forster en Arthur Greiser. Het civiel bestuur van het Generalgouvernement kwam onder leiding van Hans Frank te staan en het civiel bestuur van het Reichskommissariat Oekraïne stond onder leiding van Erich Koch. De bestuurlijke situatie werd echter gecompliceerd doordat ook andere partijen in de bezette gebiedsdelen gemachtigd waren hun eigen beleid te voeren. Zo benoemde Hitler in 1941 de partij-ideoloog Alfred Rosenberg tot rijksminister van bezette gebieden in het oosten. Zijn macht, en die van Frank en Koch, werden echter ondergraven door de bevoegdheden die *Reichsführer* SS Heinrich

---

⁵ Voor Polen: Jan Tomasz Gross, *Polish society under German occupation: The General Gouvernement, 1939- 1944* (Princeton 1979) 57; voor Oekraïne: Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe* (London 2008) 142.

Himmler, Göring, landbouwminister Herbert Backe en de Wehrmacht van Hitler kregen.⁶ Volgens Mark Mazower werd de politieke situatie verder gecompliceerd door de bevoegdheden van de *Höhere SS und Polizeiführer* en de *Generalbevollmächtiger* van de *Arbeitseinsatz* Fritz Sauckel. Jan Tomasz Gross spreekt in dit verband zelfs van een bestuurlijke chaos.⁷ In dit onderzoek zal dan ook aandacht worden geschonken aan de vraag in hoeverre de politieke en economische verhoudingen in het Reich zich weerspiegelden in de gevoerde politiek in de bezette gebieden. Volgens Mazower gingen alle bestuurlijke lijnen direct naar Hitler zelf.⁸ Hitler zou volgens hem desondanks geen centrale staat willen, hij vond individuen belangrijker dan structuren en was voor een zo decentraal mogelijk bestuur. Hitler zag ‘geen mogelijkheden om dit grote rijk vanuit Berlijn te besturen’.⁹ Dit roept de vraag op of bestuurlijke beslissingen vooral op centraal niveau vanuit Berlijn werden genomen, volgens Ian Kershaw hoofdzakelijk door Hitler persoonlijk, of dat de bestuurlijke politiek vooral lokaal bepaald werd.¹⁰ Deze vraag leidt naar een andere kwestie die in de historiografie voortdurend speelt: In hoeverre ‘het centrum’ – Hitler in het bijzonder – de bezettingspraktijk stuurde dan wel bepaalde, of dat de bezettingspolitiek hoofdzakelijk lokaal bepaald werd. Wendy Lower bijvoorbeeld legt vooral de nadruk op het lokaal ‘*on the spot*’ nemen van beslissingen.¹¹

Ten slotte zal in deze scriptie aandacht worden besteed aan de veranderingen in de tijd. De vraag die daarbij gesteld kan worden is in hoeverre het beeld van bestuurlijke chaos, zoals Gross dat bijvoorbeeld schetst, een statisch beeld was, een situatie die van 1939 tot 1944 onveranderd bleef. Om deze vraag te beantwoorden zal de bezettingspolitiek in het Generalgouvernement en het Reichskommissariat Oekraïne in drie verschillende fases met elkaar worden vergeleken. De eerste fase is de voorbereidende en planningsperiode die aan de bezetting voorafging. De daadwerkelijke inval en de verovering is de tweede fase. In deze fase werd in zowel het Generalgouvernement en het Reichskommissariat Oekraïne een tijdelijk militair bestuur opgezet. Na een aantal maanden werd in beide gebieden het militair bestuur overgedragen aan een civiel bestuur. De derde fase is deze civiel bestuurde periode. In 1944 waren de frontlinies alweer honderden kilometers naar het westen opgeschoven en kwamen

---

6 Mazower, *Hitler's Empire*, 146.

7 Gross, *Polish society*, 52.

8 Mazower, *Hitler's Empire*, 225.

9 Ibidem, 230.

10 Ian Kershaw, *Hitler. 1936-1945: Nemesis* (London 2000) 227.

11 Wendy Lower, “‘Anticipatory Obedience’ and the Nazi implementation of the Holocaust in the Ukraine: A case study of central and peripheral forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941-1944”, *Holocaust and genocide studies* 16:1 (2002) 1-22, aldaar 13.

de eerste gebieden al in handen van het Rode Leger. Aangezien in het laatste oorlogsjaar duidelijk werd dat de oorlog niet meer gewonnen kon worden en er geen sprake meer was van enig geordend bestuur zal dit onderzoek zich daarom beperken tot de periode 1939-1944.

De opbouw van het onderzoek is als volgt. Eerst zal een overzicht worden gegeven van de discussies die in de literatuur spelen over de motivaties om tot de oorlog in het oosten over te gaan. Hierbij zal ook een overzicht worden gegeven van de belangrijkste partijen die een rol speelden bij de economische planning binnen het Derde Rijk, met name in relatie tot de uitbreiding van Lebensraum naar het oosten. Er zal worden ingegaan op de verhoudingen tussen de diverse machtsblokken in het Reich en hun verschillende visies op de gevoerde economische politiek zullen met elkaar vergeleken worden. Vervolgens zal onderzocht worden wat de economische factoren waren in de gevoerde bezettingspolitiek in het Generalgouvernement en het Reichskommissariat Ukraïne, in de drie fases van planning, militair bestuur en civiel bestuur. De gevoerde bezettingspolitiek zal worden afgezet tegen de dynamiek van de oorlog en de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de machtsblokken in de tijd. Tot slot zal worden gekeken welke conclusies kunnen worden getrokken uit de vergelijking tussen de twee onderzochte gebieden.

2 De situatie in het Reich: context en debat

Al snel na de *Machtergreifung* van Hitler en de NSDAP in 1933 werd duidelijk dat Duitsland zich niet gebonden voelde aan het Verdrag van Versailles. Tegen dat verdrag in werd een start gemaakt met de heropbouw van het leger en de daarvoor noodzakelijke economische hervormingen. Voor een beter begrip van de complexe situatie die bestond rond de economische planning, zal een overzicht worden gegeven van de belangrijkste partijen die hierbij betrokken waren. De politieke, militaire en economische situatie van het Duitse *Reich* was niet statisch gedurende de oorlog maar veranderlijk in de tijd. Deze veranderingen in de tijd binnen het Reich kunnen van invloed zijn geweest op de situatie in de bezette gebieden en daarom zal ook daar aandacht aan worden geschonken.

De meningen onder historici zijn verdeeld over de vraag welk soort oorlog Hitler met de heropbouw van het leger voor ogen had en wat nu de werkelijke achterliggende redenen waren tot het voeren van oorlog. De intenties waarmee tot oorlogsvoering werd overgegaan zijn belangrijk, omdat zij medebepalend zijn geweest voor de gevoerde oorlogsstrategie en de economische planning. De economische planning die de militaire strategie moest ondersteunen, bepaalde mede de inrichting van de economie en zal daarmee ook bepalend zijn geweest voor de economische factor in de bezettingspolitiek. Daarom zal kort worden weergegeven wat de posities in het historisch debat zijn over de motieven en intenties die de Duitse leiding met de oorlog in het oosten had. Het debat over de aanloop tot de oorlog kan daarbij worden onderscheiden in hoofdzakelijk drie discussies. Dit zijn de intentionalistische versus de functionalistische discussie, de daaraan gerelateerde vraag of economische dan wel ideologische motieven een hoofdrol hebben gespeeld en de vraag of Duitsland zich op een korte of juist langdurige oorlog voorbereidde. Hierbij moet worden opgemerkt dat de verschillende factoren die een rol speelden bij de expansionistische politiek niet altijd scherp van elkaar te onderscheiden zijn.¹²

Betrokken partijen bij economische planning

Veel historici spreken van een gebrekkig functionerende oorlogsindustrie, of een gebrek aan een coherente economische planning. Een verklaring hiervoor zou kunnen worden gezocht in het feit dat er een veelheid aan partijen binnen Duitsland bestond dat zich met economische

---

¹² Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 343.

planning bezighield.¹³ Tevens hadden deze partijen verschillende economische belangen. De economische politiek in de eerste jaren na de Machtergreifung stond vooral in het teken van het oplossen van de enorme werkloosheid, de toename van de bestedingskracht van consumenten en het begin van de herbewapening. Volgens Richard Overy stond in 1936 de Duitse economie nog voor de keus tussen integratie in de wereldeconomie met een beleid van toenemende export en binnenlandse consumentenvraag of een beleid gericht op autarkie en grote investeringen in herbewapening. Volgens Overy koos Hitler voor het laatste, zodat de economie meer ten dienste kon worden gesteld aan zijn politieke doelen. Hij stelde daartoe in oktober 1936 Göring in plaats van de Minister van Financiën Hjalmar Schacht aan als hoofd van een nieuw Vierjarenplan.¹⁴ Welke invloed had dit op de economische verhoudingen binnen het Derde Rijk? Een belangrijk onderdeel van de civiele economische planning van de oorlogseconomie werd vanaf 1936 gedaan binnen het kader van het Vierjarenplan. Binnen vier jaar zou Duitsland volledig onafhankelijk moeten zijn van olie-importen en zelfvoorzienend moeten zijn in motorbrandstoffen. Enorme investeringen zouden worden gedaan in de productie van synthetische brandstof.¹⁵ Het Vierjarenplan werd het overkoepelende plan voor nagenoeg de hele Duitse industrie en landbouw. Met de Nazi en militair georiënteerde Göring als hoofd zou het makkelijker zijn de economie naar militaire behoeftes te vormen dan met de civiele Minister van Financiën Schacht, die na 1936 al zijn macht en invloed kwijtraakte. Göring verklaarde in 1936 dat de Duitse economie moest worden omgeschakeld naar een economie voor 'totale oorlog'.¹⁶ Zijn organisatie voor het Vierjarenplan verving vrijwel het hele administratieve apparaat van de staat op economisch gebied.¹⁷ De toenemende macht van Göring kwam tot uitdrukking in het terugtreden van Schacht in 1937 en zijn benoeming als minister van het Reichswirtschaftsministerium. De staf van het Vierjarenplan bestond voornamelijk uit mensen van de Wehrmacht, de Nazipartij, vertrouwelingen van Göring en verder ingenieurs en bestuurders uit het bedrijfsleven, zoals IG Farben.¹⁸ In het algemeen bood het bureau van Göring een afspiegeling van de ontwikkeling binnen het Derde Rijk, waarin het civiel bestuur overging naar een partijbestuur. De traditionele ministeries hadden aan invloed ingeboet en het zwaartepunt binnen de economische verhoudingen

---

13 Martin Kitchen, *Nazi Germany at war* (London en New York 1995) 41.

14 R.J. Overy, *War and economy in the Third Reich* (Oxford 1994) 15.

15 Tooze, *Wages of destruction*, 227.

16 Overy, 'Mobilization for total war in Germany 1939-1941', *The English historical review* 103:408 (1988) 613-639, aldaar 614.

17 J. Adam Tooze, *Statistics and the German state, 1900-1945. The making of modern economic knowledge* (Cambridge 2001) 216.

18 Tooze, *Statistics*, 221.

verschoof naar de Nazipartij en het leger, beide gerepresenteerd in de persoon van Göring.

Görings Vierjarenplan-organisatie was verdeeld in zes departementen die verantwoordelijk waren voor de productie en distributie van ruwe materialen, arbeidskrachten, landbouwproductie, prijsregulatie en buitenlandse handel. Göring had van Hitler de volmachten gekregen om instructies aan alle autoriteiten te geven.¹⁹ Met het geleidelijk onder zijn invloed brengen van de ministeries van Werkgelegenheid en Landbouw nam zijn invloed op de economische politiek nog verder toe.²⁰ Om binnen de context van het Vierjarenplan meer controle uit te oefenen op vooral de zware ijzer- en staalindustrie, essentieel voor de bewapeningsindustrie, werd in 1937 de 'Reichswerke Hermann Göring' (RHG) opgericht.²¹ Aangezien Duitslands eigen ijzerertsproductie in 1936 slechts in een kwart van de eigen behoefte kon voorzien, werden de controle op en de uitbreiding van de ijzerindustrie als vitaal gezien. In 1936 verklaarde Hitler het als een absolute noodzaak voor Duitsland zich voor te bereiden op een oorlog tegen de joods-bolsjewistische vijand, de Sovjet-Unie. De Duitse economie moest hiertoe binnen vier jaar klaar zijn. Duitsland zelf werd in zijn visie beschouwd als overbevolkt en had Lebensraum nodig om aan de benodigde grondstoffen en voedsel te komen.²² Gezien de enorme economische macht van Göring en tekorten aan ruwe grondstoffen zou men kunnen verwachten dat Göring, het Vierjarenplan en de RHG een grote rol zouden gaan spelen bij de economische exploitatie van de bezette gebieden.

Naast Göring was ook het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) nauw betrokken bij zowel de economische planning, herbewapening als buitenlandse politiek. Hoewel zij vertegenwoordigd was in de staf van het Vierjarenplan, had de Wehrmacht ook haar eigen economische afdeling, het *Wirtschafts- und Rüstungsamt* OKW (WiRüAmt), onder leiding van generaal Georg Thomas. Onderdeel hiervan was de *Wirtschaftsstab Ost* die zich met economische aangelegenheden in Oost-Europa zou gaan bezighouden. Het was echter weer Göring die de leiding had over dit orgaan.

Vanaf 1938 werd er steeds serieuzer rekening gehouden met een grote oorlog tegen zowel Frankrijk als Groot-Brittannië.²³ Hiervoor zou inzet van alle economische bronnen noodzakelijk zijn. Met name het tekort aan staal vormde een knelpunt in het herbewapeningsprogramma.²⁴ De plannen grensden aan het absurde en zouden constant leiden

---

19 Jeremy Noakes en Geoffrey Pridham eds., *Documents on Nazism, 1919-1945* (London 1974) 410.

20 Evans, *The Third Reich in power*, 358.

21 Berenice A. Carroll, *Design for total war. Arms and economics in the Third Reich* (Mouton 1968) 145.

22 Evans, *The Third Reich in power*, 357.

23 Ibidem, 293.

24 Ibidem, 240.

tot grote onenigheid tussen militaire en civiele autoriteiten, en tussen Wehrmacht-onderdelen onderling, over de toewijzing van arbeidskrachten en grondstoffen.²⁵ Ondanks de grote inspanningen van de Wehrmacht in het herbewapeningsprogramma voelde Hitler zich echter constant tegengewerkt door het leger. Na de inval in Polen werd de munitieproductie daarom van het leger afgenomen, ten gunste van Fritz Todt.²⁶ Door het wantrouwen van Hitler ten aanzien van het leger werd het organisatorische zwaartepunt verlegd naar het Vierjarenplan.

Een belangrijke rol met betrekking tot de bezettingspolitiek in Oost-Europa was weggelegd voor de SS onder leiding van Himmler. Hoe zat het met de macht en de economische betekenis van de SS binnen het Derde Rijk? Oorspronkelijk begonnen als de lijfwacht van Adolf Hitler, bestaande uit nog geen 300 man, telde de SS onder Himmler in 1930 al 3000 leden en was de taakstelling uitgebreid naar die van een interne partijpolitie.²⁷ Na de Machtergreifung van Hitler in 1933 was het de SS onder Himmler die het eerste concentratiekamp opende, Dachau, voor het onderbrengen van politieke gevangenen.²⁸ De macht van Himmler en de SS namen enorm toe met de benoeming van de eerste als hoofd van de hele Duitse politie in 1936.²⁹ Hoewel Himmler als hoofd van de politie formeel ondergeschikt was aan het civiel bestuur, het *Reichsministerium des Inneres* (RMI), genoot hij in de praktijk een grote mate van autonomie. De benoeming van Himmler als hoofd van de politie kon als een nederlaag worden gezien voor Göring en vormde in ieder geval een tegenwicht voor de macht van de laatste.

In 1931 richtte Himmler de SS *Sicherheitsdienst* (SD) op, waarover Reinhard Heydrich de leiding kreeg. Heydrich en de SD zouden later een belangrijke rol spelen in de oostelijke gebiedsdelen. De SD zou een nieuw soort politie- en bewakingsmacht moeten gaan vormen en botste daarmee met de door Göring opgezette *Geheime Staatspolizei* (Gestapo). In 1934 werd Himmler echter hoofd van de Pruisische Gestapo en daarmee vielen alle Gestapo-afdelingen onder hem.³⁰ De lokale Gestapo-afdelingen vielen direct onder de verantwoordelijkheid van het Berlijnse hoofdkwartier Gestapa (*Geheimes Staatspolizeiamt*).^{31,32} Na

---

25 Overy, 'Mobilisation', 637.

26 Tooze, *Wages of destruction*, 347.

27 Richard J. Evans, *The coming of the Third Reich* (London 2004) 229.

28 Evans, *The coming of the Third Reich*, 344.

29 Decreet van Hitler, 17 juni 1936, zoals weergegeven in: Noakes en Pridham, *Documents on Nazism*, 290.

30 Robert Gellately, *The Gestapo and German society: enforcing racial policy 1933-1945* (Oxford 1990) 41.

31 Gellately, *The Gestapo and German society*, 57.

32 De Gestapa zoals hier genoemd dient niet verward te worden met de Pruisische voorloper van de Gestapo met dezelfde naam, waar Heydrich in 1934 hoofd van werd. Zie Gellately, *The Gestapo and German society*, 30.

het uitschakelen van de SA in 1934 vielen zowel de gewone politie als de SD en de Gestapo onder de SS en vormde deze laatste een van de belangrijkste binnenlandse machtsfactoren.³³ Vanaf 1939 werden de Gestapo en de SD gecentraliseerd in het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). Het RSHA werd volledig gecontroleerd door Himmler en Heydrich en zij hadden daarmee de hele Duitse politie, inclusief de politieke en geheime takken, onder controle.³⁴

Het zou vooral Himmler zijn geweest die ideologische belangen liet prevaleren boven economische belangen, zeker in de eerste helft van de oorlog. Hierin ging Himmler zelfs zo ver dat de Wehrmacht bang was voor een totale economische instorting.³⁵ Er lijkt hierbij ook intern binnen de SS spanningen te zijn geweest tussen ‘probleem oplossende SS-technocraten’ en de meer ideologisch georiënteerde ‘oude nazis.’³⁶ Hoewel het ‘SS-blok’ misschien niet helemaal gesloten was, bleef het desalniettemin de organisatie die binnen het Derde Rijk uit de meest activistische en raciaal georiënteerde ideologische scherpslijpers bestond.

De ideologische oriëntatie van de SS wil overigens niet zeggen dat zij geen economische factor van belang vormde in Oost-Europa. Naast de grote politionele macht nam ook de economische macht van de SS steeds verder toe, vooral in de latere oorlogsjaren. Het tekort aan arbeidskrachten werd met het voortduren van de oorlog steeds nijpender en was in de laatste oorlogsjaren één van de grootste problemen van de Duitse economie.³⁷ Het almaar uitbreidende concentratiekampstelsel, onder leiding van de SS, zorgde ervoor dat deze organisatie steeds belangrijker werd voor de levering van dwangarbeiders aan de Duitse oorlogsindustrie. Ook met betrekking tot de Duitse bevolking werd de SS steeds belangrijker voor het leveren van arbeiders. In 1938 besloot Göring tot een programma voor drastische mobilisatie en rationalisatie van de economie. De hele bevolking moest worden geregistreerd en in kaart worden gebracht om uit te kunnen maken wie waar in de economie het beste kon worden ingezet. Deze nationale kaartenindex werd uitgevoerd door de SS en versterkte haar invloed op de toewijzing van arbeiders aan de Duitse oorlogsindustrie.³⁸ Tevens bood de controle over gevangenen de mogelijkheid om zich geroofde bezittingen en bedrijven toe te eigenen. Tot slot was er de vorming van de *Waffen-SS*, welke enorm uitbreidde gedurende de oorlog. Deze vormde een steeds grotere militaire macht naast de reguliere Wehrmacht. Met haar eigen toegang tot de wapenindustrie zorgde dit voor een verschuiving van de

---

33 Evans, *The Third Reich in power*, 55.

34 Gellately, *The Gestapo and German society*, 42.

35 Mazower, *Wages of destruction*, 313.

36 Mark Levene, ‘Illumination and opacity in recent Holocaust scholarship’, *Journal of contemporary history* 37:2 (2002) 275-292, aldaar 280.

37 Tooze, *Wages of destruction*, 290.

38 Ibidem, 291.

economische balans van de Wehrmacht richting de SS.

Veranderingen in het Reich vanaf 1942

Gedurende het verloop van de Tweede Wereldoorlog veranderde de militaire situatie van Duitsland drastisch. Mede als gevolg daarvan waren ook de politieke situatie binnen het Reich en daarmee de politieke zeggenschap over de economie aan veranderingen onderhevig. Deze veranderingen deden zich vooral voor vanaf 1942. De positie van de Wehrmacht in Nazi-Duitsland kwam nog verder onder druk te staan, onder andere door competitie van Himmler en toenemende twijfels bij Hitler over haar politieke betrouwbaarheid.

In het najaar van 1941 stakte de opmars in het oosten en het lukte het Duitse leger niet om Moskou te veroveren. Hitler had een snelle overwinning binnen een paar maanden in het vooruitzicht gesteld en het falen bij Moskou was het eerste duidelijke signaal dat de imperiale uitbreiding van het Reich niet volgens de plannen verliep. Voor het eerst moesten militaire ambities naar beneden worden bijgesteld.³⁹ Na een enigszins stabiel 1942 bracht 1943 enorme militaire nederlagen voor Duitsland, die ook grote economische consequenties zouden hebben. Op 2 februari 1943 gaven de laatste troepen zich over bij Stalingrad, waardoor iedere kans verkeken was op een doorstoot naar de olievelden van de Kaukasus. Op 13 mei 1943 kwam er een einde aan Rommels Afrikakorps, waardoor ook olieaanvoer vanuit Egypte definitief niet meer mogelijk was. Op 24 mei 1943 werd de grootschalige u-boot oorlog tegen de Atlantische konvooien opgegeven, waardoor Amerika bijna ongelimiteerd goederen aan Groot-Brittannië kon leveren.⁴⁰ Op 5 juli 1943 verloor Duitsland de tankslag bij Kursk, waardoor ze definitief het strategisch initiatief kwijt was en later Oekraïne verloor. Aan het einde van 1943 had Duitsland geen controle meer over de metaalmijnen in Oekraïne.⁴¹

Deze militaire verliezen hadden grote invloed op de Duitse oorlogsindustrie. Veel meer Duitsers werden opgeroepen voor het leger waardoor het tekort aan arbeiders nog verder opliep. Een bijkomende belemmerende factor in de industriële productie waren de succesvolle grootschalige strategische bombardementen vanaf 1943 van de geallieerden op Duitse industriële doelen, waaronder vooral het Ruhrgebied.⁴² Hierdoor stagneerde de wapenproductie, terwijl er juist een veel grotere productie nodig was om nog tegenwicht te kunnen bieden aan de Amerikaanse en Sovjetproductie van wapens en materieel. Volgens de economisch historicus Adam Tooze was de oorzaak van de Duitse militaire verliezen vooral

³⁹ Burleigh, *Het Derde Rijk*, 541.

⁴⁰ Tooze, *Wages of destruction*, 592.

⁴¹ Ibidem, 625.

⁴² Ibidem, 597.

het industriële gewicht dat in het voordeel van de geallieerden was.⁴³

Om de Duitse oorlogsindustrie productiever te maken werd vanaf 1942 Albert Speer aangesteld als *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*. Hierin zou al snel het hele WiRüAmt worden opgenomen. De invloed van Thomas en de Wehrmacht waren hiermee sterk afgenomen.⁴⁴ In november 1944 was de rol van Thomas helemaal uitgespeeld, nadat hij door de Gestapo was opgepakt wegens vermeende betrokkenheid bij de aanslag op Hitler.⁴⁵

De macht van Speer ging bovenal echter ten koste van Göring, die bij Hitler steeds minder aanzien genoot.⁴⁶ Alhoewel het Vierjarenplan wel bleef bestaan, officieel nog onder gezag van Göring, werd het steeds minder belangrijk. Dit werd nog eens onderstreept door de aanstelling van Sauckel als arbeidsgevolmachtigde, waardoor Göring geen zeggenschap meer had over de inzet van arbeiders.⁴⁷ In eerste instantie was Speer alleen verantwoordelijk voor de uitrusting van het leger en voor de munitieproductie en had hij het grootste deel van de industrie in 1942 niet onder zijn controle. De *Kriegsmarine* en de *Luftwaffe* bleven met hun grote industriële faciliteiten autonoom.⁴⁸ Een andere complicatie bij het bepalen van een coherent economisch beleid was het constant veranderen van militaire en daarmee samenhangende industriële doelen. Aanvankelijk leek er dus geen eind te komen aan de versnippering van het economisch beleid, ware het niet dat Speer zeer in de gunst stond bij Hitler en daarmee grote invloed kon uitoefenen op de industriële politiek. De macht van Speer groeide snel in de laatste twee oorlogsjaren. Het Ministerie van Economische Zaken werd bij Speer gevoegd en in 1943 ontstond het *Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*. Vanaf begin 1944 was alle oorlogsproductie, inclusief die van de *Luftwaffe* en de *Kriegsmarine*, in handen van Speer.⁴⁹

De uitroeiing van de joden kwam vanaf 1942 in een nieuwe fase terecht. In het voorjaar van 1942 werd HSSPF Odilo Globocnik in Lublin door Himmler gevraagd om alle joden in Polen uit te roeien. Dit zou nu mogelijk moeten zijn dankzij de vernietigingskampen Auschwitz, Chełmno, Treblinka, Sobibor, Majdanek en Belzec.⁵⁰ Hier is een zekere relatie met de economische belangen van de SS. Zij beheerde immers de concentratiekampen en had een zekere baat bij de toestroom van nieuwe potentiële arbeiders. De toenemende

---

43 Tooze, *Wages of destruction*, 593.

44 R.J. Overy, *Goering. The 'iron man'* (London 1984) 211.

45 Carroll, *Design for total war*, 37.

46 Overy, *Goering*, 208.

47 Ibidem, 212.

48 Tooze, *Wages of destruction*, 559.

49 Ibidem, 627.

50 Mazower, *Hitler's empire*, 285.

economische macht van de SS werd onderstreept door het aantal arbeiders in de kampen. Tussen 1939 en 1945 steeg het aantal arbeiders in de concentratiekampen van 21.000 naar 714.000.⁵¹ In Auschwitz werden bijvoorbeeld grote investeringen gedaan voor de productie van synthetische brandstof, waardoor in ieder geval de Luftwaffe in de lucht kon worden gehouden.⁵²

De Wehrmacht was volgens Mazower echter kritisch op de genocide op de joden, aangezien dit de Poolse productie schaadde. Himmler wilde tegemoet komen aan de kritiek van de Wehrmacht en koos de regio Lublin uit om grote fabrieken in het joodse concentratiekamp op te zetten, onder leiding van Globocnik, Oswald Pohl en het *Ostindustrie* (Osti) conglomeraat. Deze onderneming was in economisch opzicht weinig succesvol. Het kamp werd meer een uitroeikamp dan een werkkamp. Desalniettemin werd Himmler één van de grootste leveranciers van arbeiders voor het Reich.⁵³

Dat ideologie naast economie toch nog een rol bleef spelen wordt volgens Mazower bewezen door de slechte behandeling van de gevangenen en het daardoor zeer hoge sterftecijfer. De SS behandelde de gevangenen alsof er een onbegrensde toevoer van was, met enorme werktijden en uitputting tot gevolg.⁵⁴ In de tweede helft van 1942 daalde het aantal dwangarbeiders zelfs ondanks de grote toevoer van nieuwe gevangenen. Het SS beleid van de omgang met dwangarbeiders zorgde op institutioneel niveau tussen botsingen met de Wehrmacht en met Speers bewapeningsministerie waarbij de SS werd beschuldigd van inefficiëntie. Volgens Speer was het beter de gevangenen in de getto's te laten om te werken of direct naar zijn fabrieken te sturen. Himmler bleek gevoelig voor kritiek van inefficiëntie en liet een groot intern SS onderzoek doen naar de omstandigheden en de corruptie in de kampen. Een derde van de kampcommandanten werd ontslagen.⁵⁵ Het sterftecijfer ging weliswaar omlaag maar bleef nog steeds zeer hoog. Alhoewel het kampwezen sterk groeide, daalde het aantal Duitse arbeidskrachten sneller. Dit werd nooit gecompenseerd door buitenlandse arbeidskrachten. Mazower concludeert dat het gebrek aan arbeidskrachten grotendeels te wijten was aan de kampomstandigheden. Miljoenen potentiële arbeiders werden moedwillig vermoord of uitgehongerd. Een andere politiek zou ervoor hebben kunnen zorgen dat het aantal arbeiders zou zijn gestegen in plaats van gedaald. Volgens Mazower

---

51 Mazower, *Hitler's empire*, 308.

52 Ibidem, 291.

53 Ibidem, 316.

54 Ibidem, 309.

55 Ibidem, 310.

waren in het Derde Rijk, maar zeker bij de SS, sommige dingen belangrijker dan economie.⁵⁶

Onder Speer kwam het tot een rationalisatie van de oorlogsindustrie. Joden mochten zelfs in het Reich blijven werken als zij een bijdrage zouden leveren aan de wapenindustrie. Er kwam een volledige integratie van kampen en wapenindustrie. In ruil voor het inleveren van invloed op de plaatsing van arbeiders kreeg de SS speciale toegang tot munitie en materiaal. Een enorme productieverhoging van de wapenindustrie vond plaats zonder echte economische herstructurering. Tussen midden 1943 en gedurende 1944 werd de kampbevolking steeds meer gebruikt voor wapenproductie waarbij er blijkbaar een goede samenwerking was tussen de SS en de industrie in de kampexploitatie.⁵⁷ Volgens Mazower waren de eerste anderhalf jaar na de inval in de Sovjet-Unie cruciaal. Na een eerste periode van voordeel door vooral plundering was Duitsland niet bij machte economisch te profiteren van de bezette gebieden. Na 1942 kon de oorlog volgens hem alleen worden volgehouden doordat de Wehrmacht het beste leger was en dankzij de exploitatie van met name de West-Europese industrie.

Voor veel ingewijden was het al vanaf 1942 duidelijk dat Duitsland de oorlog niet lang zou kunnen volhouden. Na het eerste echt grote luchtbombardement op een stedelijk centrum (Hamburg, 28 juli 1943) was het ook voor een groot deel van de burgerbevolking duidelijk dat de oorlog feitelijk verloren was. De Nazi leiding reageerde hard op burgers die defaitisme lieten zien. Velen werden geëxecuteerd. De hardere interne situatie bracht ook politieke verandering. In augustus 1943 nam Himmler het Ministerie van Binnenlandse zaken over. Tevens kregen SS'ers steeds meer hoge bestuurlijke posten op economisch terrein.⁵⁸ Het gevolg hiervan was een nog sterkere versmelting van partij en staat.⁵⁹ Na juli 1944 werd als gevolg van de aanslag op Hitler de politieke macht van Himmler nog verder vergroot. Om ondanks de oorlogssituatie toch de oorlogsindustrie draaiende en liefst groeiende te houden waren nog grotere inspanningen nodig. Vooral Speer pleitte voor extreme maatregelen van dwang en opoffering om toch de productie op gang te houden.⁶⁰ De laatste civiele reserves moesten worden gebruikt en Himmler en Speer gingen veel nauwer samenwerken. Speer was ook de motor achter grootschalige programma's die nieuwe soorten wapens moesten opleveren voor de redding van Duitsland, waaronder het V2-project. Bij deze programma's waren enorme hoeveelheden dwangarbeiders nodig welke vooral geleverd werden door Himmler. Het V2-project liet hierbij een goede samenwerking tussen Speer en Himmler zien.

---

56 Mazower, *Hitler's empire*, 312.

57 Ibidem, 316.

58 Overy, *Goering*, 222.

59 Tooze, *Wages of destruction*, 603.

60 Ibidem, 557.

Volgens Tooze ontkracht dit het beeld, vooral later door Speer gecreëerd, van een enorme strijd tussen Speers ministerie en de SS.⁶¹ Als laatste redmiddel werden door de SS vanaf voorjaar 1944 zelfs joden vanuit Auschwitz naar het Reich getransporteerd om als dwangarbeiders in de oorlogsindustrie te worden ingezet.⁶² De SS was aan het einde van de oorlog zelfs bereid zijn ideologische bezwaren aan de kant te zetten om de economie draaiende te houden.

In ieder geval is het duidelijk dat Speer en Himmler de nieuwe economische en politieke machtsfactoren waren vanaf de zomer van 1943. Daar kwam vanaf zomer 1944 in zekere zin Joseph Goebbels bij als Minister voor 'Totale Oorlog'. Hoewel hij politiek en economisch aan macht had ingeboet bleef Göring met zijn Reichswerke toch een machtsfactor om rekening mee te houden.⁶³ Tot de laatste dag van de oorlog bleef er een strijd om de politieke en economische macht woeden tussen de Nazi-kopstukken Speer, Himmler en Göring.⁶⁴

De rol van de Wehrmacht in Oost-Europa

Los van de discussie over de politieke en economische machtsverhoudingen tussen de Wehrmacht en andere partijen is er ook veel discussie gevoerd over de precieze rol van grondtroepen van de Wehrmacht in de bezette gebieden, met name in de Sovjet-Unie. Na de oorlog hebben voormalige Wehrmacht-bevelhebbers veel moeite gedaan om een beeld te scheppen van een 'schone' Wehrmacht. De wreedheden in het oosten zouden vooral begaan zijn door de SS. Een andere manier van het vrijpleiten van de Wehrmacht van schuld aan excessen werd gedaan door de 'apologistische' beweging, met als prominent exponent bijvoorbeeld de voormalige *Generalstabchef* van het *Oberkommando des Heeres* (OKH) Franz Halder. Deze benadrukte vooral de '*Alleinschuld des Führers*'.⁶⁵ Tot in jaren '60 vond deze weergave van de gang van zaken gehoor. Veel voormalig hoge officieren benadrukten de bijdrage van de Wehrmacht aan een '*konstruktiven Besatzungspolitik*' in het oosten, in schril contrast met de wreedheden die zouden zijn begaan door de SS en de SD. Vanaf eind jaren '50 kwam er meer aandacht voor de rol van de Wehrmacht, bijvoorbeeld bij het laten sterven van miljoenen krijgsgevangenen.⁶⁶ Hoewel het optreden van de Wehrmacht aan revisionisme onderhavig was vanaf de jaren '60, werd nog steeds weinig aandacht geschonken, of zelfs niet

---

61 Tooze, *Wages of destruction*, 623.

62 Ibidem, 631.

63 Overy, *Goering*, 136.

64 Ibidem, 228.

65 Theo J. Schulte, *The German army and Nazi policies in occupied Russia* (Oxford 1989) 3.

66 Schulte, *The German army*, 7.

als belangrijk gezien, wat de rol van het leger was in de bezettingspolitiek en het militair bestuur in het oosten.⁶⁷ In de loop van de jaren '70 werd er duidelijker onderscheid gemaakt tussen de 'Normalkrieg' in het Westen en de 'Vernichtungskrieg' in het oosten. Opmerkelijk genoeg zet bijvoorbeeld Theo J. Schulte Polen in dezelfde categorie als Frankrijk, Noorwegen en Nederland, in tegenstelling tot het militair bestuur in de Sovjet-Unie. Christian Streit benadrukte vanaf eind jaren '70 de betrokkenheid van het leger bij geweld en het doden van krijgsgevangenen: volgens hem was de Wehrmacht zelfs de drijvende kracht erachter. Het OKW en het OKH zouden daarbij niet alleen een significante rol hebben gespeeld in de implementatie en radicalisatie van de 'uitroeiing politiek', maar legden dit zelfs van bovenaf op.⁶⁸ Nog steeds werd door veel historici in die periode gesproken over de toenemende radicalisering van het leger door de oorlogsomstandigheden, welke de uitbreiding van het programma van vernietiging naar de civiele bevolking mogelijk maakte. De veronderstelde scheiding tussen de Wehrmacht en de SS met betrekking tot de wreedheden lijkt echter fictie. Dit wordt bijvoorbeeld aangetoond door de gang van zaken bij *Sonderkommando* 4a van *Einsatzgruppe C* die samen met het Zesde Leger door Oekraïne trok. In oktober 1941 waren al meer dan 55.000 burgers gedood, terwijl het Sonderkommando slechts 70 leden telde. Moord op deze schaal was alleen mogelijk door de intensieve samenwerking met de reguliere Wehrmacht-eenheden.⁶⁹ In de Sovjet-Unie kwam het juist tot een hernieuwde samenwerking tussen deze twee organen, ook op het gebied van economische exploitatie.⁷⁰ Vanaf begin jaren '80 kwam dit meer onder de aandacht bij historici. Hoewel al eerder bekend, zou openlijke discussie hierover problematisch zijn door de Duitse 'Bewältigung der Vergangenheit'.⁷¹ Waar voorheen met name veel aandacht werd besteed aan de rol van de elite in het leger, de geschiedenis van 'bovenaf', is er de laatste tijd steeds meer aandacht voor wat er bij de 'gewone' gevechtseenheden gebeurde.

Intentionalisme versus functionalisme

In de jaren '70 en '80 woedde het debat tussen intentionalisten en functionalisten. Onderdeel van dit debat was de oorzaak van het uitbreken van de oorlog. Het is opvallend dat er in de

---

67 Schulte, *The German army*, 11.

68 Christian Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen kriegsgefangenen 1941-1945* (Stuttgart 1978) 125.

69 Bernd Boll en Hans Safrian, 'On the way to Stalingrad. The 6th Army in 1941-42' in: Hannes Heer en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in World War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000) 246.

70 Schulte, *The German army*, 20.

71 Ibidem, 21.

afgelopen jaren over dit punt nog geen overeenstemming is bereikt. Historici blijven van mening verschillen over de ware aanleiding van de oorlog.

De ‘intentionalisten’ gaan er van uit dat het van begin af aan vast stond dat Duitsland een oorlog op grote schaal zou beginnen. De drijvende krachten hierachter waren Hitler en andere leidende Nazi’s die er op uit waren om Duitsland als wereldmacht op de kaart te zetten. De ‘functionalisten’ daarentegen zijn van mening dat de interne politieke, sociale en economische situatie in Duitsland bepalend is geweest voor de buitenlandse politiek en dat de oorlogsdoelen dus afgeleiden waren van binnenlandse doelen. Een politieke benadering van het functionalisme gaat uit van de theorie van de polycratie. In de afwezigheid van duidelijke bestuurlijke of juridische normen stredden hoge Nazi’s om de gunst van Hitler en om het zich toe-eigenen van economische of politieke macht. Door deze strijd ontstond een toenemende radicalisering die uiteindelijk leidde tot oorlog.⁷²

De mening van een oudere generatie historici wordt vertolkt door Tim Mason. Mason spreekt vooral van een functionele relatie tussen een veronderstelde economische, sociale en politieke crisis in de jaren 1937-1939 en de gevoerde buitenlandse politiek.⁷³ Hitler stond vanwege de economisch zwakke situatie in Duitsland onder binnenlandse druk, die zich uitte in sociale en politieke spanningen. Deze spanningen werden vooral veroorzaakt door pogingen de binnenlandse consumptie niet te laten lijden onder de enorme kosten voor herbewapening. De enige oplossing uit de crisis van de late jaren ’30 zou een versterking van de dictatuur zijn, verdere herbewapening en vervolgens expansie naar het oosten. Mason meent dat Hitler in 1939 geen andere keus had dan de bezetting van Polen. De bezettingspolitiek in het oosten zou in deze visie bestaan uit het plunderen en onderwerpen van de lokale bevolking om daarmee verlichting van economische spanningen in Duitsland zelf te brengen. Door plundering van Poolse bezittingen kon de levensstandaard in Duitsland hoog gehouden worden en verdere politieke spanningen zouden ondergeschikt raken aan de patriottische strijd in het oosten.⁷⁴ Door te stellen dat binnenlandse druk werd veroorzaakt door economische spanningen vanwege de herbewapening, zitten aan de functionalistische visie zoals verwoord door Mason ook intentionalistische kanten. Er werd immers doelbewust tot herbewapening overgegaan en dat suggereert toch op zijn minst de intentie tot het voeren

---

72 Martin C. Dean, ‘Seizure of Jewish property and inter-agency rivalry in the Reich and in the occupied Soviet territories’ in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 88-102, aldaar 88.

73 T.W. Mason, ‘Some origins of the Second World War’, *Past & present* 29 (1964) 67-87, aldaar 86.

74 Mason, ‘Some origins’, 39.

van oorlog.

Overy ontkent in een recentere studie dat er sprake zou zijn geweest van een 'binnenlandse crisis' in 1939 in Duitsland die de motieven voor de oorlog verschaften. Volgens Overy waren het niet zozeer binnenlandse maar vooral economische motieven die hebben geleid tot de aanval op Polen.⁷⁵ Hij citeert hierbij Hitler die in maart 1939 tegen militaire en civiele leiders zou hebben gezegd dat de Duitse overheersing van Polen noodzakelijk zou zijn voor het garanderen van de toevoer van landbouwproducten en kolen. Het idee van economische expansie is daarmee consistent met het voorbereiden van grootschalige militaire mobilisatie, blijkbaar met een nog grootschaligere oorlog in gedachte. Ondanks dat er volgens Overy geen enkel teken was van een diepe economische crisis die een aanval op Polen noodzakelijk maakte, was het wel bewust economisch beleid van Hitler om Duitsland economisch onafhankelijk te maken van het Westen.⁷⁶

Ook Tooze ontkent in een recente studie het bestaan van een politieke of economische crisis in Duitsland in 1939. Wel kan volgens hem worden gezegd dat de oorlogsproductie achterbleef bij de economische planning. Een van de redenen hiervoor was volgens hem dat het Duitsland niet was gelukt strategische partners aan zich te binden voor een gezamenlijke militaire alliantie. Hoewel Tooze de conclusie niet direct trekt, zou het niet halen van de geplande oorlogsproductie economische exploitatie van Polen eens te meer nodig maken.⁷⁷

De historicus André Mineau neemt sterk afstand van de functionalistische benadering. De Holocaust en Operatie Barbarossa waren hetzelfde project: een totale oorlog van uitroeiing en slavernij in het oosten. Deze oorlog zou vooral van ideologische aard zijn.⁷⁸ Ook de historicus Gerhard L. Weinberg gaat uit van het intentionalisme. Volgens hem was er van begin tot eind van het Derde Rijk een buitengewone consistentie van doel met betrekking tot de bezettingspolitiek. Strategie en planning waren afgestemd op werelddominantie en de uitroeiing van de joden en dit werd consciëntieus uitgevoerd.⁷⁹ Mazower tot slot kan als een exponent worden gezien van de intentionalistische benadering. Volgens hem lijkt er geen twijfel te bestaan over de politiek-geografische doelen van Hitler: territoriale expansie in het oosten is altijd het hoofddoel geweest van Hitler en het Derde Rijk.⁸⁰ Vooral recente studies

---

75 Overy, Richard, 'Germany, "Domestic Crisis" and war in 1939', *Past and present* 116 (1987) 138-168, aldaar 157.

76 Overy, 'Domestic Crisis', 166.

77 Tooze, *Wages of destruction*, 9.

78 André Mineau, *Operation Barbarossa. Ideology and ethics against human dignity* (New York 2004).

79 Gerhard L. Weinberg, 'Germany's war for world conquest and the extermination of the jews' in: *Holocaust and genocide studies* 10:2 (1996) 119-133, aldaar 121.

80 Mazower, *Hitler's empire*, 48.

leggen meer de nadruk op het intentionalisme dan op het functionalisme als verklaring voor het voeren van oorlog in Oost-Europa. Een uitzondering hierop is echter Götz Aly, een historicus van de jongere generatie. Aly spreekt van een functionele relatie tussen het Nazi-regime en oorlogsvoering door het Derde Rijk. Ondanks de grote oorlogsinspanningen die nodig waren was het Duitse volk toch redelijk tevreden. Deze tevredenheid werd volgens Aly door de Nazi's gecreëerd door een politiek van plundering van de bezette gebieden, waartoe Wehrmacht-soldaten bewust werden aangezet. De voordelen van de plunderingen kwamen de 'gewone' Duitsers ten goede en hielden hen tevreden met het regime, ongeacht of ze het regime ideologisch ondersteunden.⁸¹ Met de bijdrage van Aly aan het debat tussen intentionalisten en functionalisten is de uitkomst ervan nog geen uitgemaakte zaak.

Ideologie versus economie en strategie

Veelal worden ideologische factoren die hebben bijgedragen aan de beslissing tot expansie naar het oosten door historici afgezet tegen andere factoren, zoals economische en militair-strategische. In de discussie hierover, die als onderdeel kan worden gezien van het functionalistische versus intentionalistische debat, gaat het om de vraag welke factoren bepalend waren voor de gevoerde bezettingspolitiek. Volgens Jürgen Förster werd de bezettingspolitiek zelfs vrijwel uitsluitend bepaald door ideologische en daaraan gekoppelde militaire doelen, waarbij economie een ondergeschikte rol speelde.⁸² Ook Weinberg benadrukt de ideologische factor. De planning van de aanval op de Sovjet-Unie laat volgens hem zien dat ideologische overwegingen dominant waren.⁸³ Tot slot benadrukt ook Konrad Kwiet, net als Weinberg overigens van een wat oudere lichter historici, de ideologisch gedreven genocide op joden en andere Untermenschen als centraal component in het plan voor een Groot Duits Rijk.⁸⁴

Ideologisch-rationale doelen als de strijd tegen de Slavische Untermenschen en het joods-bolsjewisme kunnen echter niet per definitie los worden gezien van het economisch doel van autarkie middels Lebensraum im Osten, die door het Derde Rijk werd nagestreefd. Een recentere studie van Richard J. Evans bijvoorbeeld maakte het onderscheid tussen ideologie en economie wat minder scherp en schaarft autarkie middels Lebensraum im Osten onder de

---

81 Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Frankfurt am Main 2005) 347.

82 Jürgen Förster, 'Barbarossa revisited: Strategy and ideology in the East', *Jewish social studies* 50:1/2 (1988) 21-36, aldaar 22.

83 Weinberg, 'Germany's war', 126.

84 Konrad Kwiet, 'Rehearsing for murder: The beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941', *Holocaust and genocide studies* 12:1 (1998) 3-26, aldaar 3.

ideologische noemer.⁸⁵ Daarnaast definieert Evans het veiligstellen van de levering van ruwe materialen uit de Sovjet-Unie als een pragmatisch doel. Als militair-strategische factor ziet Evans de poging van Hitler om met de aanval op de Sovjet-Unie Groot-Brittannië te isoleren.⁸⁶ Dat ideologie een belangrijke factor vormde in de expansionistische politiek van Hitler lijkt evident, hoewel de ideologische boodschap niet altijd even consistent was.

In de visie van Dale C. Copeland zijn ideologisch-rationele motieven echter niet voldoende om te verklaren waarom Duitsland tot de aanval van de Sovjet-Unie overging, en vormen zij zelfs ook geen noodzakelijke verklaring. De raciale ideologie van het Nazisme verklaart volgens Copeland vooral de manier waarop de oorlog werd gevoerd, en niet waarom. Het waren vooral geopolitieke en militair-strategische doelen, zoals een territoriale basis voor veiligheid op de lange termijn tegen een toenemend machtig Rusland, die zowel door Hitler als door de top van de Wehrmacht werden nagestreefd.⁸⁷ Alex Schulman neemt afstand van de visie van Copeland. Volgens hem was er geen enkele militair-strategische noodzaak om tot oorlog over te gaan. De oorlog in het oosten, en met name de inval in de Sovjet-Unie, was ideologisch gedreven en vooral het gevolg van de persoonlijke beslissing van Hitler.⁸⁸ Vooral ideologisch-rationele motieven hebben hun weerslag gehad op de gevoerde bezettingspolitiek die, volgens Schulman, geen bijproduct kan worden genoemd van oorlogshandelingen.⁸⁹

Volgens de functionalistische verklaring van bijvoorbeeld Mason zijn het voornamelijk economische motieven die ten grondslag zouden hebben gelegen aan de bezettingspolitiek in Polen. In deze visie ligt de nadruk op binnenlandse omstandigheden en economische druk die tot de oorlog hebben geleid. Duitsland zou economisch belang hebben bij de bezetting van Polen. Middels een *Blitzkrieg* zouden de militaire en economische kosten beperkt blijven. Tooze ziet de strijd om de beperkte middelen van bestaan als de primaire factor voor Hitler om oorlog te voeren: de strijd om Lebensraum was het doorslaggevende argument.⁹⁰ Hitler was zich bij de strijd om Lebensraum terdege bewust van de risico's: een oorlog met de Sovjet-Unie zou hij economisch niet vol te kunnen houden als de VS zich vervolgens tegen Duitsland zou keren. De VS had een enorm economisch potentieel en een sterke economische groei, dankzij een grote binnenlandse afzetmarkt. Een vergroting van Lebensraum voor

---

85 Richard J. Evans, *The Third Reich at war. 1939-1945* (London 2008) 161.

86 Evans, *The Third Reich at war*, 162.

87 Dale C. Copeland, *The origins of major war* (New York 2000) 120.

88 Schulman, Alex, 'Testing ideology against neorealism in Hitler's drive to the East', *Comparative strategy* 25 (2006) 33-54, aldaar 51.

89 Schulman, 'Testing ideology', 36.

90 Tooze, *Wages of destruction*, 9.

Duitsland zou hier echter ook voor kunnen zorgen.⁹¹ Tooze wijst er op dat er halverwege de jaren '30 meerdere kansen waren voor Duitsland om economisch te groeien, waaronder de Duitse integratie in de wereldeconomie. Dit werd echter door Hitler van de hand gewezen. Heilig gelovend in de noodzaak van een strijd tegen het internationale jodendom stond het vast dat het vergroten van Lebensraum im Osten de weg was die Duitsland op moest gaan.⁹² Volgens Tooze is het tot nu toe onderschat welke rol economische factoren daarbij speelden.

Het was in ieder geval ook de Nazi-top en het leger duidelijk dat Duitsland nog niet klaar was voor een lange oorlog tegen de Sovjet-Unie of het Westen. Alle economische bronnen moesten gemobiliseerd worden, ook die in Polen. Dit laatste lijkt ook zichtbaar bij de plannen voor de bezetting van Polen. Hoewel volgens de economische planning Duitsland pas rond 1943 klaar zou zijn voor een grote oorlog werd toch al in 1939 besloten dat de aanval op Polen nog datzelfde jaar zou moeten plaatsvinden. Een verklaring hiervoor is volgens Tooze dat Hitler steeds banger werd door het Westen en de Sovjet-Unie economisch voorbij te worden gestreefd.⁹³ De verslechterende relatie met Polen en de wens van het officierskorps van het leger voor een herstel van de oorspronkelijke grens van voor het Verdrag van Versailles lijken echter ook een rol te hebben gespeeld.⁹⁴ De redeneringen van Overy en Tooze volgende zou het dan logisch zijn te veronderstellen dat, in ieder geval met betrekking tot Polen, de rol van economische factoren duidelijk zou moeten blijken uit de gevoerde bezettingspolitiek.

Tussen de huidige generatie historici en de oudere generatie lijkt het accent te zijn opgeschoven van ideologische naar economische factoren die doorslaggevend zijn geweest in de beslissing om tot territoriale uitbreiding in het oosten over te gaan. Volgens Aly onderschatten Overy en Tooze de economische voordelen die de bezetting bracht. De laatsten zouden teveel kijken naar officiële statistieken en te weinig oog hebben voor de enorme hoeveelheid goederen die dankzij plunderingen van de bezette gebiedsdelen Duitsland binnenkwamen.⁹⁵

---

91 Tooze, *Wages of destruction*, 10.

92 Ibidem, 206.

93 Ibidem, 317.

94 Alexander B. Rossino, *Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, ideology and atrocity* (Kansas 2003) 4.

95 Götz Aly, *Hitler's beneficiaries. Plunder, racial war, and the Nazi welfare state* (New York 2006) 332.

Let wel: Hoewel een vertaling van *Hitlers Volksstaat*, is er in de latere Engelstalige editie een uitvoerig commentaar op Richard Overy en Adam Tooze toegevoegd, waar deze noot naar verwijst.

Korte of lange termijnsplanning?

Er zijn verschillende ideeën over de uitgangspunten die binnen het Derde Rijk heersten over het soort oorlog dat gevoerd zou gaan worden. Of er bijvoorbeeld uitgegaan werd van een korte oorlog, een ‘*Blitzkrieg*’, of juist een langdurige strijd. Het soort oorlog dat de Duitsers voor ogen hadden zal namelijk zeker van invloed zijn geweest op de gevoerde bezettingspolitiek in het oosten en op de daaraan gerelateerde economische plannen met de bezette gebiedsdelen. Enerzijds zijn er historici die er vanuit gaan dat de economische mobilisatie stoelde op een *Blitzkrieg* economie, anderzijds zijn er historici die er vanuit gaan dat er wel degelijk al in een vroeg stadium sprake was van pogingen tot algehele economische oorlogsmobilisatie. In een oude maar vaak geciteerde studie van Alan S. Milward wordt uitgegaan van een schijnbare kortetermijnpolitiek van Duitsland. De verklaring voor de kortetermijnpolitiek moet volgens Milward worden gezocht in het feit dat Hitler een *Blitzkrieg* voor ogen had en de economische mobilisatie daarom ook stoelde op een *Blitzkrieg*-economie.⁹⁶ In deze *Blitzkrieg*-economie was simpelweg geen rekening gehouden met een langdurige oorlog. Pas na 1942 zou de economie volledig voor oorlogsdoeleinden worden gemobiliseerd. Dit zou van invloed zijn geweest op de chaotisch ogende situatie in de oostelijke gebiedsdelen. De verklaring van Milward wordt echter tegengesproken in een recentere studie van Overy.⁹⁷ Overy stelt dat de Duitse economie al vanaf 1937 totaal gemobiliseerd werd voor oorlogsvoering. Wat er echter aan de hand was, stelt Overy, is dat de mobilisatie tot 1942 weinig succesvol was en leed aan een gebrek aan efficiëntie veroorzaakt door het gebruik van middelen voor vooral grote projecten zoals het synthetische brandstofprogramma, algeheel mismanagement en het ontbreken van een centrale economische coördinatie en planning.⁹⁸ Hitler anticipeerde volgens Overy juist op een lange uitputtingsoorlog, met een daarbij noodzakelijke strategie van totale economische mobilisatie. Het leger streefde een *Wehrwirtschaft*-politiek na, daarbij gesteund door de Nazi-regering.⁹⁹ Pas na 1942 zou de Duitse economie een veel grotere productie kennen, mede als gevolg van het grootschalige gebruik van dwangarbeiders uit de oostelijke bezette gebiedsdelen.

Ook Tooze benadrukt in een recente studie dat zeker vanaf 1938 de civiele productie volkomen ondergeschikt was aan de bewapeningsindustrie.¹⁰⁰ Alhoewel ook Tooze de

---

96 Alan S. Milward, *The German economy at war* (Londen 1965) 190.

97 Richard Overy, ‘Hitler’s war and the German economy: A reinterpretation’, *The economic history review* 35:2 (1982) 272-291, aldaar 273.

98 Overy, *Mobilisation*, 635.

99 Ibidem, 614.

100 Tooze, *Wages of destruction*, 250.

economische problemen onderkent die de wapenindustrie hinderde, legt hij de nadruk niet zozeer op een inefficiënte planning als wel op een totaal gebrek aan planning. Dit werd volgens hem vooral duidelijk in de oorlog tegen het Westen in 1940. Het Duitse leger was in alle opzichten wat betreft materieel de mindere van de Fransen en Engelsen. Er was geen duidelijke oorlogsstrategie, pas zeer laat werd de beslissing genomen tot een Blitzkrieg-strategie in Westen. Hierbij speelden vooral economische argumenten een rol. Iets anders dan een Blitzkrieg was voor de Duitsers economisch niet vol te houden. Volgens Tooze is er met betrekking tot de economische planning voor de Duitse herbewapening een ‘gebrek aan elke strategische rationale en een gebrek aan een realistische visie op het soort oorlog dat Duitsland zou kunnen verwachten’.¹⁰¹ Het is volgens hem zelfs moeilijk om welke strategie dan ook te kunnen onderscheiden.

Vanaf het begin van het herbewapeningsprogramma zijn er altijd meerdere partijen betrokken geweest bij de planning van de economie, ook in relatie tot de bezettingspolitiek. Hoewel het Vierjarenplan van Göring invloedrijk was, bleef de Wehrmacht ook altijd een eigen rol spelen met betrekking tot de economische planning, hoewel deze rol wel onder druk kwam te staan in de loop van de oorlog. Een effectieve economische politiek werd gehinderd door gebrek aan grondstoffen, weinig realistische plannen en een zwabberend en inconsistent beleid. Na de militaire ommekeer vanaf 1942/1943 kwam er ook een ommekeer op economische beleid. Albert Speer werd de nieuwe dominante factor in de Duitse oorlogseconomie, vooral ten koste van Göring en de Wehrmacht. Hoewel de SS aanvankelijk nauwelijks een rol in de economie speelde, werd deze naarmate de oorlog vorderde steeds belangrijker, vooral op het gebied van het leveren van arbeiders. Met name bij de SS, maar zeker niet uitsluitend, wogen ideologische factoren zwaar bij het bepalen van economische doelen. Hoewel de vermeende chaos in het Derde Rijk misschien inderdaad aanwezig was, heeft de Duitse oorlogsindustrie tot het laatste oorlogsjaar toch een grote productiviteit laten zien.

Over enkele sleutelthema's van de oorlog en bezetting van het oosten wordt door historici sinds 1945 uitvoerig gediscussieerd. Een belangrijke vraag is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre de binnenlandse situatie een rol speelde bij het uitbreken van de oorlog. Deze vraag speelt in het debat tussen intentionalisme en functionalisme als doorslaggevende factor om tot

---

¹⁰¹ Tooze, *Wages of destruction*, 372.

oorlog over te gaan. Het debat tussen intentionalisme en functionalisme is nog altijd niet beslist. Het lijkt echter onweerlegbaar dat Hitler altijd de intentie heeft gehad tot oorlogsvoering over te gaan, vooral richting het oosten. Dat daarbij functionele aspecten ook een rol hebben gespeeld doet daar niets aan af.

Een vraag die in het verlengde daarvan ligt is de vraag of economische dan wel ideologische of militair-strategische factoren doorslaggevend waren, en of er voor een korte dan wel lange termijn gepland werd. Bij het intentionalisme heeft ideologie de hoofdrol gespeeld. Dit komt naar voren in het debat over de rol van ideologische factoren versus economische en strategische factoren. Omdat echter economische doelen voortkwamen uit de Nazi-ideologie van autarkie voor Duitsland, en oorlog daarbij onvermijdelijk was, kunnen ideologische, economische en militair-strategische factoren niet scherp van elkaar gescheiden worden. De raciale aspecten van de Nazi-ideologie zijn echter wel bepalend geweest voor de houding ten opzichten van de lokale bevolking in de bezette gebieden, waarbij er niet veel onderscheid leek te zijn geweest tussen Polen en de Sovjet-Unie.

Er zijn historici die zowel van korte als lange termijns economische planning uit gaan. Weliswaar was sprake van een planning die er vanuit ging dat Duitsland lang in oorlog zou zijn, toch werd er geen rekening gehouden met een langdurige uitputtingsslag, zoals die waar Operatie Barbarossa op uit liep. Recentere studies leggen vooral de nadruk op het gebrek aan (realistische) economische en militaire planning.

3 Bezettingspolitiek in het General-Gouvernement

Van de twee regio's die in dit onderzoek met elkaar worden vergeleken, neemt Polen een enigszins aparte positie in. Het land is het langst bezet geweest, ruim vijf jaar, de bezetting begon bijna twee jaar eerder dan in het Reichskommissariat Ukraïne en de inval in Polen was de eerste echt grootschalige militaire operatie van Nazi-Duitsland. Hoewel de economie grotendeels al was ingericht op wapenproductie had Duitsland in economisch opzicht nog niet te lijden gehad van de gevolgen van een langdurige oorlog. Om de economische factor te duiden van de gevoerde bezettingspolitiek, zal deze worden onderzocht in drie opeenvolgende periodes, de periode van voorbereidingen voor de inval tot september 1939, de periode gedurende de verovering van Polen, tot half oktober 1939, en de periode van het civiele bezettingsregime tussen oktober 1939 en het einde van de oorlog in 1945. De vragen hierbij worden getracht te beantwoorden zijn hoe de bezettingspolitiek voorbereid werd, welke partijen er bij betrokken waren, hoe de bezettingspolitiek uiteindelijk vorm kreeg en wat de rol van economische factoren hierin waren. Tevens wordt er gekeken of er een relatie was met de economische omstandigheden in het Derde Rijk. Het door Duitsland te bezetten deel van Polen zou worden onderverdeeld in drie bestuurlijke eenheden. Dit waren twee te annexeren gebieden, de Reichsgaue Danzig-West-Pruisen en Warthegau, en het centraal gelegen Generalgouvernement. Met name het Generalgouvernement was het gebied dat geheel als Pools kon worden bestempeld, in tegenstelling tot de twee andere gebieden waar nog, hoe twijfelachtig misschien ook, historische aanspraken op gemaakt konden worden en die door Duitsland dan ook als 'Duits' werden beschouwd. Met betrekking tot Polen zal daarom vooral de bezettingspolitiek van het Generalgouvernement bestudeerd worden.

De planning van de Poolse bezetting

In het voorjaar van 1939 gaf Hitler de opdracht aan het OKW onder leiding van Generaal Walther von Brauchitz om de planning en voorbereidingen te beginnen voor de invasie van Polen. Indien er een onderkend economisch belang was bij de bezetting van Polen, wordt dit dan duidelijk bij de planning van de aanval zelf? En waren er vastomlijnde ideeën over hoe de bezetting er uit zou moeten zien? Knelpunt in de oorlogseconomie waren de leverenties van olie, ijzer en graan. Hoewel er in mei 1939 een handelsovereenkomst tussen Duitsland en Roemenië werd getekend die olie- en graanleveranties garandeerde, bleven de levering en

hoeveelheden echter onzeker.¹⁰² Ook de Scandinavische levering van erts bleef een onzekere factor.¹⁰³ De plannen die Hitler had voor de bezetting van Polen ontstonden pas enkele maanden voor het begin van de aanval. Hitler ontvouwde deze plannen op 23 mei 1939 tijdens een bijeenkomst in de Rijkskanselarij, ten overstaan van de top van het leger. De Duitse campagne zou zo gewelddadig mogelijk moeten worden uitgevoerd, zonder enige vorm van medelijden met de Poolse bevolking. De bezetting van Polen zou in het teken moeten staan van verregaande Duitse exploitatie met daarbij het gebruik van de bevolking als arbeidskrachten.¹⁰⁴ Het lijkt er dus op dat al in de eerste bezettingsplannen het economisch potentieel van Polen voor wat betreft arbeidskrachten onderkend werd. Later bij deze bijeenkomst echter zou Hitler, onder andere volgens generaal Franz Halder, hebben gezegd op de totale fysieke vernietiging van de Poolse bevolking uit te zijn.¹⁰⁵ SS-eenheden zouden al klaar staan om mensen van Poolse komaf de dood in te jagen. Dit soort uitlatingen lijken in tegenspraak met de wens Polen als arbeidskrachten te gebruiken en met de noodzaak van een Poolse bijdrage aan de oorlogsindustrie, welke immers van belang zou zijn om een latere oorlog tegen de Sovjet-Unie vol te kunnen houden.

Met het Molotov-Ribbentropact, dat een week daarvoor getekend was, waren de oostgrenzen van het te bezette gebied geregeld en was gegarandeerd dat het niet tot een botsing tussen Duitsland en de Sovjet-Unie zou komen. Hoewel de Wehrmacht nog lang niet de gewenste sterkte bezat voor een langdurige oorlog en Duitsland nog altijd niet de vereiste economische middelen had een langdurige oorlog vol te houden, werd toch op 1 september van dat jaar de aanval op Polen geopend. Op dat moment bevond de Duitse economie zich nog steeds in een overgangsfase naar een structuur voor industriële oorlogsvoering. Dat Duitsland economisch en militair nog niet de gewenste sterkte bereikt had, werd niet als een probleem gezien, omdat Polen werd beschouwd als een zwakke tegenstander. Een lange oorlog lag niet in de lijn der verwachtingen, hoewel er onzekerheid bestond over de reactie van de Fransen en Engelsen. Na de vijf weken durende oorlog had Duitsland het westelijke deel van Polen bezet. Het oostelijk deel werd inmiddels bezet door de Sovjet-Unie.

Alhoewel de omvorming van de civiele economie naar een oorlogseconomie al in 1936 in gang was gezet, vaardigde Hitler pas daags na de invasie van Polen een decreet uit betreffende de oorlogseconomie, waarin een toestand van volledige economische mobilisatie werd

---

102 Tooze, *Wages of destruction*, 308.

103 Ibidem, 357.

104 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 9.

105 Ibidem, 10.

afgekondigd. De productie van militaire goederen moest tot een maximum worden opgeschroefd. Alle ijzererts, ijzer en staalproductie moest worden gebruikt voor de productie van wapens.¹⁰⁶ Dit alles moest binnen de structuur van het Vierjarenplan uitgevoerd worden. Verder zouden alle arbeidskrachten ten goede moeten komen aan de oorlogsinspanningen. De toekenning van arbeidskrachten aan de industrie was echter verdeeld over meerdere partijen: het Ministerie van arbeid, het Vierjarenplan, het Arbeidersfront en de economische autoriteiten van het leger onder leiding van Thomas.¹⁰⁷ Thomas had zich eerder openlijk tegenstander getoond van een aanval op Polen vanwege economische redenen. Polen zou gesteund worden door zijn bondgenoten en een oorlog tegen Groot-Brittannië en Frankrijk, die waarschijnlijk gesteund zouden worden door de Verenigde Staten, zou economisch niet vol te houden zijn.¹⁰⁸ Wat economisch voor de bezetting van Polen pleitte, was dat de inwoners gebruikt zouden kunnen worden om het gebrek aan Duitse arbeidskrachten te verlichten.

Naast de partijen die zich bezig hielden met arbeidskrachten voor de industrie waren er nog twee partijen betrokken die een economisch belang hadden bij een bezetting van Polen. Dit waren het landbouwministerie onder leiding van Richard Walther Darré die dringend arbeidskrachten nodig had voor de landbouw, en de SS die plannen had voor de huisvesting van etnische Duitsers in het Generalgouvernement, waar dus ruimte voor nodig was.¹⁰⁹ Darré en de SS hadden een gedeeld belang in de zin dat de te huisvesten Duitsers in Polen vooral agrariërs zouden moeten zijn en dus een bijdrage zouden gaan leveren in de voedselproductie. Overigens was er nog een verbintenis tussen Darré en SS, namelijk het feit dat de eerste oprichter was van het *NS Rasse- und Siedlungshauptamt* (NS-RSHA), welke de voorbereider was voor het werk van Himmler's *SS Rasse- und Siedlungshauptamt* (RuSHA). Aanvankelijk bedoeld om stadsbewoners in Duitsland zover te krijgen om naar het platteland te verhuizen, richtte het NS-RSHA zich, met de invasie van Polen in het vooruitzicht, nu op het oosten.

Had het huisvesten van Duitse agrariërs in Polen werkelijk enige economische ratio? Volgens veel Duitse economen was Polen onderontwikkeld, economisch slecht georganiseerd en met name het platteland overbevolkt. Er werd genoeg voedsel geproduceerd, maar voornamelijk voor de lokale markt. Economische planners gingen uit van een 'negatief

---

106 Overly, 'Mobilization for total war', 617.

107 Ibidem, 620.

108 Tooze, *Wages of destruction*, 326.

109 Ibidem, 364.

demografisch beleid' dat zou moeten worden gevoerd in Polen.¹¹⁰ In de eerste plaats zou de bevolkingssurplus moeten worden teruggedrongen, er werd zelfs gesproken van een halvering. Hierdoor zouden er middelen vrijkomen die konden worden aangewend voor andere doeleinden. In de tweede plaats zou de economie moeten worden gereorganiseerd. Industriële ontwikkeling in dienst van de Duitse economie en mechanisering van het platteland zouden met behulp van de vestiging van Duitse kolonisten gerealiseerd kunnen worden. In totaal zouden bijna zes miljoen Polen moeten worden 'verplaatst'. Een deel daarvan zou in Duitsland kunnen werken in de oorlogsindustrie. De staat zou bepalen wie productief genoeg was om te blijven of niet. Volgens Aly was sprake van een samengaan van Nazi raciale criteria en een rationele economische bevolkingspolitiek, gepland op hoog niveau.¹¹¹ Los van het feit of de gedachte van een negatief demografisch beleid wel de meest zinvolle economische planning was, getuigt het in ieder geval wel van het bestaan van een abstracte economische planning op hoog bestuurlijk niveau.

Net als het geval was bij de Wehrmacht begon ook bij de SS de voorbereidingen op de bezetting pas in mei 1939, onder leiding van Heydrich. Was er sprake van een duidelijke taakverdeling tussen de SS en de Wehrmacht? De SS zou vooral haar bijdrage leveren in de vorm van speciale Einsatzgruppen. Met het OKH werden afspraken gemaakt over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden. Uitspraken van Hitler in het bijzijn van de top van de Wehrmacht en de SS en de gehanteerde commandostructuur laten zien dat, hoe verwarrend deze structuur ook was, het zowel bij de Wehrmacht als bij de SS bekend was dat ze met elkaar moesten samenwerken en wat er in grote lijnen van elkaar verwacht werd. In het kielzog van het reguliere leger zou de SS zorgen voor rust achter de linies en het elimineren van de Poolse elite, waarbij ze kon rekenen op steun van de Wehrmacht. Het kwam er grofweg op neer dat de Einsatzgruppen alle politie- en veiligheidstaken achter het front voor hun rekening zouden nemen.

Er werden aanvankelijk vier Einsatzgruppen gevormd van ieder 500 man, welke weer verdeeld waren in vijf *Einsatzkommandos* van ieder 100 man sterk. De manschappen werden geleverd door de Gestapo, SiPo, SD en KriPo, waarbij het grootste deel van de Gestapo afkomstig was. Uiteindelijk werden er zeven Einsatzgruppen geformeerd die, aangevuld met troepen van de *Ordnungspolizei*, uit ruim 4250 man zouden bestaan.¹¹² Naast de SS-

---

110 Götz Aly, 'Planning intelligentsia and "Final Solution"' in: Omer Bartov ed., *The Holocaust. Origins, implementations and aftermath* (London 2000) 99.

111 Aly, 'Planning intelligentsia', 100.

112 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 13.

Einsatzgruppen was er in Polen ook een geplande inzet van de SS *Totenkopfverbände*, onder leiding van Theodor Eicke. Oorspronkelijk getraind in het opzetten van het concentratiekampstelsel, werd deze groep ook ingezet voor veiligheidsdoeleinden in de bezette gebieden.¹¹³

Los van de afspraken die met de SS waren gemaakt over de uitvoering van veiligheidstaken achter de frontlinie werd door Heydrich de voorbereidingen voor Operatie Tannenberg in gang gezet. Deze operatie, ook uitgevoerd door de Einsatzgruppen in samenwerking met lokale militia, zou ervoor moeten zorgen dat alle potentiële verzetshaarden en ander ‘vijandige’ groeperingen onder de bevolking geëlimineerd zouden worden. Hiertoe behoorden de Poolse intelligentsia, de geestelijke, adellijke en militaire elite en alle joden.¹¹⁴ Er werden *Sonderfahndungslisten* opgesteld met daarin de namen van personen die opgepakt moesten worden. Kershaw meent dat de Wehrmacht deze ‘rassenuitroeiing en politieke reiniging’ wel moest accepteren, maar er zelf niets mee te maken wilde hebben.¹¹⁵ Bij het opstellen van de *Sonderfahndungslisten* werkten de Gestapo en SiPo echter nauw samen met de Wehrmacht.¹¹⁶ Een studie van Alexander B. Rossino laat overtuigend zien dat er veel moeite werd gedaan door de Wehrmacht om SS en politie-eenheden te integreren in operaties van het leger, zowel op hoog als op lager niveau.¹¹⁷ Een belangrijke rol in de samenwerking tussen SS en Wehrmacht was weggelegd voor de *Geheime Feldpolizei* (GFP) van het leger, die taken had als contraspionage, informatievergaring en toezicht houden op de burgerbevolking in de bezette gebieden. De GFP telde 15 eenheden van bij elkaar 600 man. Hoewel GFP een legeronderdeel was, waren alle GFP-leden Gestapo mensen en was de leiding in handen van de SS-er Kirchbaum.¹¹⁸

Het leger en SS waren gedeeltelijk met elkaar verweven, zowel in personele zin als in toewijzing van autoriteiten, waardoor het niet altijd duidelijk was wie het waar en waarover voor het zeggen had. Zo voerde de Wehrmacht weliswaar formeel autoriteit over de SS-eenheden, maar niet over de politietaken die in de bezette gebieden uitgevoerd zouden moeten worden. Het is duidelijk dat de structuur van de Duitse troepen die tijdens de aanval in Polen actief waren niet helder was. Deze problematiek werd door de Duitsers zelf ook onderkend. Zo werd een poging gedaan de samenwerking tussen de Wehrmacht en de civiele

---

113 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 21.

114 Doris L. Berger, ‘Occupation, imperialism, and genocide’ in: Jane Caplan ed., *Nazi Germany* (New York 2008) 222.

115 Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven en London 2008) 62.

116 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 16.

117 Ibidem, 17.

118 Ibidem, 18.

administratie vorm te geven door het instellen van een speciale *Chef der Zivilverwaltung* (CdZ). De CdZ had een coördinerende taak in gecombineerde operaties van SS, politie en leger.¹¹⁹ Onder andere Koch, de latere *Reichskommissar* Oekraïne heeft deze functie bekleed. Hoewel de Wehrmacht volledige executieve autoriteit had gekregen van Hitler om te handelen in de bezette gebieden, werd deze autoriteit echter ook door de CdZ ondergraven doordat deze gevolmachtigd was zelfstandig veiligheidsoperaties te initiëren. Een oplossing voor de verwarring werd gevonden door op verzoek van Hitler in oktober 1939 de SS los te maken van de jurisdictie van de Wehrmacht.¹²⁰ Dit verhielp echter niet het probleem van onduidelijke bevoegdheden en autoriteiten. De overlappende bevoegdheden die op bestuurlijk gebied in het Reich voorkwamen, waren ook zichtbaar bij de troepen die Polen bezetten.

Uit de samenstelling van de Einsatzgruppen kan wellicht iets worden gezegd over belangen en de motieven die de SS in dit stadium had bij de aankomende aanval. Het lijkt aannemelijk dat het soort mensen dat geselecteerd werd van invloed zou zijn geweest op de handelwijze van de SS en wellicht ook iets zegt over welke factoren bij de SS bepalend zijn geweest bij voorbereidingen op de bezetting. Christopher Browning heeft naam gemaakt met een studie naar de samenstelling van SS politietroepen in Polen. Uit zijn analyse van een politie-eenheid concludeert hij dat de eenheden vooral bestonden uit ‘gewone mensen’ met een middelbare opleiding en niet per definitie afkomstig uit een Nazi-milieu.¹²¹ Uit de studie van Rossini blijkt juist dat de leiders van zowel de Einsatzgruppen als de Einsatzkommandos deel uitmaakten van een zorgvuldig geselecteerde elite van fanatieke Nazi’s. Bijna zonder uitzondering betrof het hoogopgeleide, gestudeerde mensen van in de dertig, afkomstig uit middenklasse milieus. Velen hadden een doctorstitel. Zij werden volgens Rossino vooral gedreven door anti-semitisme, sociaal-Darwinisme, carrièrisme en sociaal-activisme.¹²²

De selectie voor de Einsatzgruppen werd gemaakt onder leiding van Heydrich. Deze stelde tevens de eis dat de leiders van zowel de Einsatzgruppen als de Einsatzkommandos over militaire ervaring zouden beschikken, mede gebaseerd op het idee dat ze goed moesten kunnen samenwerken met de Wehrmacht.¹²³ Rossino benadrukt hierbij het dedain dat in het algemeen bij de Duitsers leefde voor de Polen en dat zich ook nadrukkelijk manifesteerde binnen de Wehrmacht.¹²⁴ Hoewel er in leger ongerustheid bestond over de harde opstelling

---

119 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 20.

120 Ibidem, 20.

121 Christopher R. Browning, *Ordinary man. Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1998) 159.

122 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 54.

123 Ibidem, 57.

124 Ibidem, 23.

van de SS-eenheden, was de Wehrmacht ook blij met de hulp die ze van de SS zouden krijgen om opstandige elementen onschadelijk te maken.¹²⁵

Wat opvalt in de opzet van de organisatie van de bezetting door de SS is dat weliswaar pas heel kort van tevoren alles definitief voorbereid werd maar dat de SS toch volledig klaar leek voor de taak. Ook Operatie Tannenberg ging van start na een zeer korte voorbereidings-tijd. In de zomer van 1939 werd pas begonnen met de voorbereidingen en toen moesten de Einsatzgruppen nog worden samengesteld. De taak die de SS op zich nam stond geheel in het teken van het uitvoeren van veiligheids- en ideologisch-rationele doelen. Enige economische motieven lijken bij de SS in dit stadium niet mee te spelen. Waar met betrekking tot de Wehrmacht gezegd kan worden dat de planning voor een aanval weliswaar erg laat begon, maar in iedere geval nog voor de inval zelf, lijkt het er echter op dat er bij de SS van economische planning voor de bezetting van Polen nauwelijks sprake was.

Dat er bij de bezetting van Polen een algemeen gebrek aan planning bestond blijkt bijvoorbeeld uit de uitvoering rond het politiek belangrijke Molotov-Ribbentropact, die de grenzen bepaalde van de Duitse en Russische invloedssferen in Polen en de Baltische staten. Op 23 augustus 1939 was de tekst van de politieke overeenkomst van het Molotov-Ribbentropact echter pas klaar, een week voor de aanval op Polen.¹²⁶ Het gebrek aan planning wordt vervolgens geïllustreerd door bijvoorbeeld het beleid dat de SS ten aanzien van de joden probeerde te voeren. Dit beleid, pas een week na het begin van de aanval uiteengezet, behelsde de gedwongen uiteenzetting van joden uit bepaalde gebieden en de concentratie van joden in een apart daartoe aangewezen gebied.¹²⁷ Vooralsnog was dit echter een gebied dat volgens het Molotov-Ribbentropact onder de Sovjet-invloedssfeer viel. Dit leidde tot een chaotische situatie met betrekking tot het transport van de joden. De chaotische situatie werd nog eens versterkt doordat de Wehrmacht niet op de hoogte bleek te zijn van de afgesproken demarcatielijnen en de troepen al bijna 200 km waren doorgedrongen in wat volgens afspraak de Russische zone zou worden. Hoewel het OKW niet op de hoogte was van de exacte demarcatielijn in Polen, mocht deze lijn wel worden overschreden indien dit militair noodzakelijk was, maar het leger moest zich later dan wel terugtrekken.¹²⁸ Dat de lijn zo ver overschreden zou worden was echter nooit de bedoeling geweest en getuigt op zijn minst van een slechte coördinatie tussen het in Berlijn gemaakte beleid en de militaire planning van de

---

125 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 22.

126 Gerhard L. Weinberg, *Germany and the Soviet Union 1939-1941* (Leiden 1972) 47.

127 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 92.

128 Weinberg, *Germany and the Soviet Union*, 55.

Wehrmacht.

De aanval op Polen

Na het begin van de aanval op 1 september 1939 ging de verovering van Polen met zeer veel geweld gepaard. Veel Polen werden ter plekke geëxecuteerd, al dan niet als onderdeel van vergeldingsacties. Dit gebeurde zowel door de Einsatzgruppen als door het reguliere leger. Alleen al door de Wehrmacht werden 16.000 Polen geëxecuteerd gedurende de campagne.¹²⁹ Het leger gaf bijvoorbeeld orders onmiddellijk te schieten op alle sluipschutters, opstandelingen of gewapende burgers, maar ook op burgers die zich in huizen bevonden waarvandaan geschoten werd. De bevolking werd verantwoordelijk gehouden voor aanslagen en deze zouden resulteren in het executeren van gijzelaars. Dit soort richtlijnen maakte de weg vrij om wie dan ook neer te schieten, zonder enige bewijslast. Het executeren van gijzelaars door de Wehrmacht gebeurde al vanaf het begin van de invasie.¹³⁰ De legitimatie voor het harde optreden voor de vermeende noodzakelijke bescherming van de Duitse bevolkingsgroepen werd nog eens aangewakkerd door de nadruk die tijdens de Poolse campagne werd gelegd op de bescherming van *Volksdeutsche* in de bezette gebieden.¹³¹

Hoewel betwijfeld wordt of de Wehrmacht op de hoogte was van Operatie Tannenberg, hielpen zij in ieder geval wel de SS mee met de uitvoering ervan.¹³² De samenwerking tussen het leger en de Einsatzgruppen was goed waar het de onderdrukking van verzet betrof, minder goed waar het de executies van burgers betrof.¹³³ Zo hielp het leger op eigen initiatief mee gebieden 'Judenfrei' te maken.¹³⁴ Hoewel de Wehrmacht niets voelde voor participatie in de SS massamoorden, deed het echter ook niets om het te stoppen. Het algemene beeld is dat de Wehrmacht geen sympathie had voor de Polen, maar ook niet echt gediend was van het excessieve geweld door de SS. Een aantal officieren voelde zich ongemakkelijk bij het excessieve geweld en maakte zich vooral zorgen over de handhaving van de discipline onder de troepen, de reputatie van het leger en de gevolgen voor de behandeling van Duitse krijgsgevangenen.¹³⁵ Het voornaamste probleem echter dat het leger leek te hebben met het optreden van de SS was dat dit tot instabiliteit zou leiden. Ongeautoriseerde schietpartijen en plunderingen werden als insubordinatie beschouwd omdat ze tegen de orders van de

---

129 Evans, *The Third Reich at war*, 27.

130 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 129.

131 Ibidem, 26.

132 Ibidem, 77.

133 Ibidem, 83.

134 Ibidem, 101.

135 Mazower, *Hitler's empire*, 69.

Wehrmacht in gingen. Dit gold ook voor het welhaast ongeremd gebruik van geweld door Waffen-SS, welke samen met de Wehrmacht optrok.¹³⁶ Hitler wilde echter niet ingaan op suggesties van het OKW om het excessieve geweld van de SS in te perken. Alhoewel enkele SS-ers tot gevangenisstraf werden veroordeeld wegens excessief en ongeautoriseerd geweld, werden deze door een generaal pardon van Hitler op 4 oktober 1939 weer vrijgelaten.¹³⁷

Volgens Mazower ontstond door het ongeremde optreden van de Duitse troepen een situatie dat steeds meer geweld het antwoord werd op iedere vorm van Poolse oppositie.¹³⁸ Mazower legt veel nadruk op het feit dat de de Wehrmacht niet goed voorbereid was op het verzet van Polen en de daaruit voortvloeiende guerrillaoorlog. Het draconisch optreden van de Wehrmacht had volgens hem meer te maken met de manier om de guerrilla te bestrijden dan met Nazi raciale ideologie. Dit wordt echter weerlegd door Evans, die benadrukt dat het harde optreden van de Wehrmacht al vanaf het begin van de invasie plaatsvond. Dit betekent dat het gedrag van veel Wehrmacht-eenheden zich niet veel leek te onderscheiden van die van de SS. De SS maakte naar verhouding veel meer slachtoffers en was verantwoordelijk voor 65.000 doden in 1939, waarvan de helft op het conto kwamen van de lokale militia.¹³⁹ Ook was de SS meer gericht op de Nazi-ideologie dan de Wehrmacht. Binnen de top van de SS zal over de ideologische koers weinig onenigheid hebben bestaan. Binnen het officierskorps van de Wehrmacht waren de meningen veel meer verdeeld over de hardheid van het optreden en het volgen van de Nazi-ideologie. Voor het optreden van de troepen op de grond lijkt dit echter van weinig invloed geweest te zijn. Vooral Kershaw benadrukt dat het Hitler was die de toon zette voor het ‘escalierend barbarisme’, maar dat ook het gebrek aan juridische restricties en de groeiende macht van een steeds autonomer opererende SS-leiding de oorzaak waren voor het gewelddadige karakter van de bezetting van Polen.¹⁴⁰

Met het, in weerwil van het Molotov-Ribbentroppact, binnendringen van de Russische zone had het leger goed oog voor belangrijke economische doelen en had het inmiddels het belangrijke Poolse oliegebied van Borisl w-Drohobycz bezet. Omdat dit gebied volgens het Molotov-Ribbentroppact tot de Russische zone zou gaan behoren, moest het echter later worden teruggegeven.¹⁴¹ De Sovjets kwamen de Duitsers vervolgens tegemoet door een nieuw verdrag aan te bieden waarin extra olieleveranties werden afgesproken ter grootte van de

---

136 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 164.

137 Evans, *The Third Reich at war*, 25.

138 Mazower, *Hitler's empire*, 69.

139 Evans, *The Third Reich at war*, 14.

140 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 234.

141 Ibidem, 56.

productie van de teruggegeven velden.¹⁴² Hoewel niet duidelijk vooraf gepland, maakte de Wehrmacht direct gebruik van de economische opportuniteit die ontstane situatie bood. Al vanaf het eerste stadium van de aanval was er aandacht voor de economische voordelen die Polen kon bieden.

Een ander aspect van economische opportuniteit was het beleid van plundering door de Wehrmacht. In Polen werd al snel het algemene Duitse bezettingsbeleid zichtbaar, dat ook later in West-Europa werd gevoerd, om inwoners van bezette gebieden hun eigen bezettingskosten te laten betalen. Illustratief is hierbij het geval van Zamość waar al vanaf oktober 1939 op grote schaal joodse eigendommen werden geplunderd. Opmerkelijk genoeg werden deze acties niet uitgevoerd door de SS, maar door het reguliere Duitse leger.¹⁴³

Ook de SS was economisch opportunistisch ingesteld. Ondanks dat duidelijk was dat ook zij de troepen spoedig zouden moeten terugtrekken uit de Russische zone werd het economisch belang niet uit het oog verloren. Speciale *Rollkommandos* werden gevormd om in bezette Sovjetdeel van Polen de waardevolle goederen van joden te roven.¹⁴⁴ Aan de ene kant werden deze *Rollkommandos* ad hoc samengesteld, aan de andere kant laat het zien dat zodra zich een mogelijkheid voordeed tot plundering, er direct georganiseerd gebruik van werd gemaakt.

Uit de studies van Mazower en Tooze wordt duidelijk dat het roven van Poolse bezittingen ook door andere partijen dan de Wehrmacht en de SS al vanaf het begin van de invasie werd erkend als een economisch belang in het Generalgouvernement. Daarbij ging het niet alleen om joodse bezittingen. Vooral Göring nam hierbij het voortouw en zette een netwerk van agenten op om Poolse bezittingen te confisqueren, niet gehinderd door enige wettelijke beperkingen.¹⁴⁵ De economische plannen die Göring had met de bezetting van het Generalgouvernement worden duidelijk in een memorandum van hem van 13 oktober 1939:

‘Alle ruwe materialen, schroot, machines en dergelijke die van nut kunnen zijn voor de Duitse oorlogseconomie moeten uit het Generalgouvernement verwijderd worden. Bedrijven die niet absoluut noodzakelijk zijn voor een minimumbestaan van de bevolking moeten overgedragen worden aan Duitsland, tenzij overdracht een onredelijk lange tijd zou vergen en het meer praktisch is om deze bedrijven onder Duits bestuur op hun huidige locatie te laten blijven’.¹⁴⁶

---

142 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 60.

143 Evans, *The Third Reich at war*, 5.

144 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 98.

145 Mazower, *Hitler's empire*, 264.

146 Gross, *Polish society*, 48.

Plunderingen en onteigeningen werden dus direct vanuit Berlijn geïnitieerd. Zo werd in de weken na de invasie onder andere de Poolse staalindustrie aan de Reichswerke van Göring toegevoegd. De macht van de RHG lijkt desondanks niet al te groot. De toegevoegde Poolse industrie zou slechts een losse verzameling bedrijven zijn zonder een sterke band met hoofdkwartier.¹⁴⁷ Vanaf januari 1940 konden ook alle privé eigendommen worden geconfisqueerd, als dat in het ‘algemeen belang’ was.¹⁴⁸ Dit gaf een enorme transfer van eigendommen had een enorme verarming van de plaatselijke bevolking tot gevolg, met vooral in de steden enorme voedseltekorten.¹⁴⁹ Naar schatting kon in najaar 1940 een kwart van de Polen in het Generalgouvernement al niet meer in zijn eigen levensbehoeften voorzien.¹⁵⁰ Een ander economisch gewin dat direct voortvloeide uit de Poolse bezetting waren de in beslag genomen wapens van het Poolse leger. Deze werden gebruikt als ruilmiddel voor Roemeense olieleveranties. De rest van de oorlog was alle Roemeense olie voor Duitsland en dit zou het leeuwendeel van de olieleveranties aan Duitsland blijven.¹⁵¹

Zowel op hoog niveau vanuit Berlijn als op lager niveau door de grondtroepen vonden plunderingen en confiscaties van eigendommen plaats die vrijwel direct na het begin van de aanval al begonnen. Persoonlijk gewin door de troepen, zoals beschreven door Aly lijken daarbij geheel samen te gaan met een geïnstitutionaliseerd plunderbeleid, gedirigeerd van bovenaf.

Bezettingpolitiek door het civiel bestuur

De beslissing over de inrichting van het bestuur van het Generalgouvernement werd pas na de invasie gemaakt. Ook hier is te zien dat, alhoewel er misschien wel bepaalde ideeën bestonden over hoe het bestuur er uit zou moeten zien, er pas heel laat daadwerkelijke concrete beslissingen werden gemaakt. Pas op 20 oktober 1939 werden tijdens een conferentie tussen Hitler en het OKW de basisprincipes van het Duits bestuur ten aanzien van Polen bepaald.¹⁵² Ook werd toen pas besloten tot de vorming van het Generalgouvernement.¹⁵³ Hierbij werden twee uitgangspunten geformuleerd. Ten eerste zou het Generalgouvernement niet binnen het Reich vallen, maar een onafhankelijke status krijgen. Gezien de verwachting dat er nog een zware strijd zou volgen, zouden de Duitse autoriteiten niet door enige

---

147 Tooze, *Wages of destruction*, 239.

148 Gross, *Polish society*, 94.

149 Ibidem, 99.

150 Ibidem, 100.

151 Tooze, *Wages of destruction*, 382.

152 Gross, *Polish society*, 46.

153 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 96.

wettelijke normen moeten worden gehinderd. Als het Generalgouvernement onafhankelijk was van het bestuur in Berlijn zou het ongehinderd zijn door enige juridische beperkingen. Ten tweede zou moeten worden uitgesloten dat de Poolse intelligentsia in de toekomst ooit nog een leidende rol zou kunnen spelen. Verder werd met het OKW afgesproken dat de communicatielijnen in goede conditie zouden worden gehouden zodat het bezette gebied later kon worden gebruikt voor de mobilisatie van het leger in anticipatie op toekomstige veroveringen.

Op 26 oktober 1939 werd Frank geïnstalleerd als gouverneur-generaal en ging het militair bestuur over in een civiel bestuur. Om het Generalgouvernement te besturen zette Frank een soort minikabinet op met eigen ministeries en staatssecretarissen. Het Generalgouvernement werd een onderdeel van het *Deutsches Reichsgebiet* en vanaf zomer 1940 werd de naam Polen helemaal niet meer gebruikt.¹⁵⁴ Voor de Polen bleef echter wel de Poolse wetgeving van kracht, tenzij dit botste met Duitse wetgeving. Het Generalgouvernement werd naar het model binnen het Reich verdeeld in twaalf en later veertien ministeries. Chaotisch bestuur werd in de hand gewerkt doordat maar liefst vijf van deze departementen zich bezighielden met economische zaken. Tevens werd een deel van de besluitvorming verlamd doordat het bestuur was georganiseerd volgens het *Führerprinzip*, waardoor alles via Frank moest lopen.¹⁵⁵ De twee hoofdonderdelen van het Duits bestuur werden gevormd door het civiel bestuur en de politie. Frank was naast hoofd van het civiele bestuur ook leider van de lokale organisatie van de NSDAP. De politie kwam onder leiding van de SS'er Friedrich Wilhelm Krüger die aanstgesteld werd als HSSPF.¹⁵⁶

Alhoewel Frank per decreet de volledige autoriteit had in het Generalgouvernement, opereerde de HSSPF Krüger bijvoorbeeld in hetzelfde gebied vrijwel volledig zelfstandig, waarbij hij alleen aan Himmler verantwoording aflegde.¹⁵⁷ Er was dus sprake van lokale bestuurlijke competitie waarbij het blijkbaar niet vanzelfsprekend was dat denkbeelden op het hoogste niveau van de Führer noodzakelijkerwijs werden uitgevoerd. Ook waren er mede daardoor voortdurende conflicten tussen Frank en de SS, waaronder Krüger.¹⁵⁸ Een andere bron van bestuurlijke conflicten ontstond in de aanloop naar Operatie Barbarossa. Door de enorme troepenconcentratie in het Generalgouvernement en de op handen zijnde aanval,

---

154 Mazower, *Hitler's empire*, 77.

155 Gross, *Polish society*, 52.

156 Peter Longerich, *Heinrich Himmler. Hitlers belangrijkste handlanger* (Amsterdam 2009). Vertaling van: Peter Longerich, *Himmler. Biographie* (München 2008) 441.

157 Gross, *Polish society*, 64.

158 Ibidem, 59.

beschouwde de Wehrmacht het als een achterliggend oorlogsgebied en wilde het daarom ook zeggenschap over het bestuur. Dit verhoogde de spanning tussen de Wehrmacht, het civiel bestuur en de politie. Uiteindelijk was het Hitler die bepaalde dat de Wehrmacht geen bestuurlijke zeggenschap zou krijgen.¹⁵⁹

Frank was in de jaren '30 leidend jurist geweest bij de NSDAP en de oprichter van de *Bund Nationalsozialistischer Deutsche Juristen* (BNSDJ).¹⁶⁰ Curieus genoeg was hij ook degene die als Minister van Justitie van Beieren de daders van de martelingen van gevangenen in concentratiekamp Dachau moest vervolgen.¹⁶¹ In zijn bestuur was hij juridisch geïnteresseerd en Frank toonde bij voortdurend een afkeer van het rechteloos optreden door de SS.¹⁶² Frank wilde van het Generalgouvernement een rechtstaat maken naar voorbeeld van Duitsland, en was tegen een apart decentraal juridisch systeem binnen het Reich.¹⁶³ Zijn uitgangspunten voor het bestuur weken hierbij af van de ideeën van Hitler die het bestuur in het Generalgouvernement juist niet wilde laten hinderen door juridische beperkingen.

Het begrip rechtstaat moet overigens niet verward worden met een eerlijk systeem. Onderdeel van het rechtssysteem van Frank was namelijk dat hij zelf per decreet kon bepalen wat recht was of niet en Polen vielen praktisch buiten zijn rechtsorde.¹⁶⁴ Hoewel zeer tegen de zin in van Hitler, die ook bij voortdurend zijn afkeer van juristen liet blijken, introduceerde Frank toch het Duits rechtssysteem. De juridische situatie in het Generalgouvernement bleef echter onduidelijk, mede vanwege elkaar overlappende juridische bevoegdheden.

De juridische inslag van Frank kwam duidelijk naar voren in een memorandum aan Hitler van 19 juni 1943. Hierin keerde Frank zich tegen de onwettige arrestaties en publieke executies van Poolse gijzelaars door de SS. Volgens hem waren massa-executies alleen geoorloofd als er zekere rudimentaire juridische procedures waren doorlopen. Blijkbaar had hij enig succes want vanaf 8 februari 1944 mochten gijzelaars helemaal niet meer neergeschoten worden.¹⁶⁵ Weliswaar werden er speciale juridische regels opgesteld voor de Polen, maar deze vervingen toch nooit helemaal de willekeur van de bezetter.¹⁶⁶ In juli 1944 werden door Himmler, met instemming van Frank, juist weer verdergaande maatregelen afgekondigd voor executies. Niet alleen de dader van sabotagedaden of andere vergrijpen

---

159 Gross, *Polish society*, 70.

160 Christian Schudnagies, *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS-Juristen und Generalgouverneurs*.
Rechtshistorische Reihe 67 (Frankfurt am Main 1989) 23.

161 Evans, *The coming of the Third Reich*, 454.

162 Gross, *Polish society*, 61.

163 Evans, *The Third Reich at war*, 14.

164 Gross, *Polish society*, 64.

165 Ibidem, 82.

166 Evans, *The Third Reich at war*, 34.

moesten worden geexecuteerd, maar ook alle mannelijke leden van de familie.¹⁶⁷ Voor de bezettingspolitiek maakte dit allemaal niet meer zoveel uit. In de zomer van 1944 werd het grootste deel van het Generalgouvernement inmiddels door het Rode Leger bezet.

Enige consistentie in de houding van Frank lijkt ver te zoeken. In de eerste maanden van de bezetting was hij wel degelijk voorstander van massa-executies, maar hij veranderde meermaals van standpunt. Hoewel het moeilijk te kwantificeren is, heeft het er in ieder geval de schijn van dat economische beweegredenen hiertoe hebben bijgedragen. De bevolking moest onderdrukt worden om er controle over te kunnen houden, maar ook enigszins vriendelijk worden benaderd om ze economisch productief te laten zijn. Het lijkt er sterk op dat Frank daarin geen evenwicht kon vinden. Tegelijkertijd speelde mee dat veel executies autonoom door de SS werden uitgevoerd. Frank was niet tegen de executies op zich, maar vooral tegen het feit dat de beslissingen buiten hem om werden genomen. Volgens Gross waren er zelfs helemaal geen zaken waar een fundamenteel verschil van mening over was; het ging alleen maar over de vraag wie het voor het zeggen had bij de planning en uitvoering van het beleid.¹⁶⁸

Vanaf 1943 werd het in toenemende mate erg moeilijk mensen te vinden voor bestuurlijke posten in het Generalgouvernement. De vraag vanuit het leger was zo groot dat er nauwelijks meer mensen beschikbaar kwamen. Om toch nog mensen te krijgen werden de kwalificaties voor alle mogelijke functies tot een minimum verlaagd.¹⁶⁹ Het gevolg hiervan was dat bestuurlijke posten steeds meer werden ingevuld met mensen van een te laag niveau waardoor er nauwelijks nog sprake was van een goed bestuur.

Economische exploitatie door levering van arbeiders

In de secundaire literatuur wordt vaak verondersteld dat Duitsland een groot economisch belang zou hebben bij de bezetting van Polen, in de vorm van levering van arbeiders en voedselproductie. Er zal nu worden bekeken of dit inderdaad zichtbaar was in de gevoerde bezettingspolitiek. Voor het gebruik van Polen als arbeiders werden al direct na de bezetting de eerste maatregelen getroffen. Tijdens de Poolse campagne werden 694.000 krijgsgevangenen gemaakt.¹⁷⁰ Vooralsnog werden deze opgesloten in interneringskampen waar ze onderworpen werden aan een zeer slechte behandeling met weinig eten en willekeurige dagelijkse executies. Van deze groep werden al snel 300.000 krijgsgevangenen

---

¹⁶⁷ Gross, *Polish society*, 83.

¹⁶⁸ Ibidem, 87.

¹⁶⁹ Ibidem, 56.

¹⁷⁰ Rossino, *Hitler strikes Poland*, 179.

als arbeiders afgevoerd naar Duitsland. Ook het ronselen van arbeiders onder de burgerbevolking in het Generalgouvernement begon al direct na het begin van de bezetting en daarmee werd dus invulling gegeven aan het eerder gemaakte plan om Polen te zien als een bron van arbeiders.

Begin 1940 zette Frank in het Generalgouvernement een programma op om werkloze Polen in Duitsland te werk te stellen. In eerste instantie werd getracht Polen op vrijwillige basis naar Duitsland te laten gaan als arbeiders. Helemaal vrijwillig was dit niet, aangezien na de Duitse invasie voor veel Polen arbeid in Duitsland vrijwel de enige manier was om aan bestaansmiddelen te komen. Concrete plannen werden op 25 januari 1940 door Göring verwoord in een decreet dat de rol van het Generalgouvernement regelde met betrekking tot de Duitse economie. Polen zou een arbeidskrachtenreservoir worden voor de Duitse economie. Het ging hierbij uitsluitend om ongeschoolde arbeidskrachten. De Polen zouden voortaan slechts zeer beperkt onderwijs krijgen.¹⁷¹ Het raciale aspect van de bezettingspolitiek wordt hiermee ook goed zichtbaar. Meer dan rudimentair onderwijs waren de Polen toch niet waard en zo zou tevens worden voorkomen dat zich weer een Poolse intelligentsia zou vormen. Een miljoen Polen uit het Generalgouvernement zouden in Duitsland te werk worden gesteld, ongeveer 10% van de bevolking. Het was vooral Backe die hier grote druk achter zette.¹⁷² In 1939 was al 43% van de arbeidskrachten in de landbouw uit het buitenland afkomstig. In 1940 was dit al opgelopen tot 60%, waarvan een groot deel Poolse krijgsgevangenen. Dat dit de raszuiverheid in het *Altreich* bedreigde was voor de pragmatisch ingestelde Backe blijkbaar geen probleem.¹⁷³

Omdat de wijze waarop de ‘vrijwillige’ Polen in Duitsland behandeld werden ronduit slecht was bestond er, ondanks de beperkte bestaansmiddelen in Polen zelf, na verloop van tijd steeds minder animo bij de Polen om zich vrijwillig te melden voor arbeidsdienst in het *Altreich*.¹⁷⁴ De Duitse autoriteiten probeerde de Polen voor zich te winnen met propaganda en ze zette zelfs hiertoe een apart propagandabureau op, de *Fachabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* (FAVuP), bemand door meer dan honderd mensen.¹⁷⁵ De hoofdtaak van dit bureau was, naast de verspreiding van anti-joodse propaganda, het mobiliseren van goedkope Poolse arbeidskrachten voor de industrie en landbouw. Al de eerste maanden van de bezetting

---

171 Gross, *Polish society*, 81.

172 Tooze, *Wages of destruction*, 362.

173 Mazower, *Hitler's empire*, 299.

174 Tooze, *Wages of destruction*, 363.

175 Jan Grabowski, ‘German anti-jewish propaganda in the Generalgouvernement, 1939–1945: Inciting hate through posters, films, and exhibitions’, *Holocaust and genocide studies* 23:3 (2009) 382.

werd een grote campagne opgezet, in samenwerking met het *Institut für deutsche Ostarbeit*. Het programma kan redelijk succesvol worden genoemd: tot juni 1940 meldden zich 200.000 vrijwilligers.¹⁷⁶ Hierbij moet echter wel de kanttekening worden gemaakt dat er van een zekere economische dwang sprake was.

Al snel werden hernieuwde pogingen ondernomen om toch meer Polen als arbeider naar Duitsland te krijgen. Met Frank werd overeengekomen dat iedereen tussen de 14 en 25 in arbeidsdienst moest. Later werd de arbeidsdienst ook nog eens aangescherpt tot alle Poolse mannen.¹⁷⁷ Het gezamenlijk belang van leger en civiele autoriteiten wordt geïllustreerd door het feit dat de Wehrmacht zorg zou dragen voor het transport van deze mensen. Toch was Frank niet bepaald gelukkig met de ingestelde arbeidsplicht, aangezien hij bang was dat dit tot een Poolse opstand zou leiden. Bovendien had hij niet genoeg mensen om honderdduizenden Polen op te pakken.¹⁷⁸ Frank vreesde ook de negatieve internationale media-aandacht.

De oorlog in West-Europa die inmiddels was begonnen, zou nu worden aangegrepen om het geweld te laten escaleren om zo de bevolking verder onder druk te zetten. Geweld was zo binnen een jaar na het begin van de bezetting een instrument geworden om de economische doelstellingen voor de oorlogsinspanningen te kunnen halen. Vanaf eind 1942 probeerde Sauckel steeds meer mensen uit het Generalgouvernement naar Duitsland te krijgen als arbeidskracht en ontketende hierbij een soort mensenjacht op het platteland.¹⁷⁹ Binnen het Nazi-regime was dit niet zonder controverse. Zowel Rosenberg als de Wehrmacht bijvoorbeeld waren niet blij met het beleid van Sauckel. Rosenberg vreesde voor een toename van het aantal partisanen. De Wehrmacht wilde dat de arbeiders bleven waar ze waren voor oogsten en werk aan de spoorwegen.¹⁸⁰

Mede door het vertrek van veel arbeiders naar Duitsland ontstond er binnen het Generalgouvernement een tekort in de eigen voedselvoorziening. Om Frank te helpen meer grip te krijgen op het Generalgouvernement werd er zelfs door Backe graan vanuit Duitsland naar het gebied geëxporteerd. De bevolking in de grootste steden kon zo overleven zonder de aanwezigheid van kostwinners en dit zou de drempel moeten verlagen voor jongeren om zich te melden voor de arbeidsplicht. Blijkbaar waren er tot de zomer van 1940 geen concrete plannen om de landbouw in Polen tot ontwikkeling te brengen, anders zou er niet zoveel moeite worden gedaan om Polen te ronselen voor landbouwarbeider in Duitsland zelf.

---

176 Grabowski, 'German anti-jewish propaganda', 384.

177 Mazower, *Hitler's empire*, 90.

178 Tooze, *Wages of destruction*, 364.

179 Mazower, *Hitler's empire*, 299.

180 Ibidem, 301.

Het ter beschikking gestelde voedsel werd vervolgens verdeeld naar de positie op de raciale ladder.¹⁸¹ Joden stonden onderaan, daarna Polen, hoger stond de Ukraïense minderheid en daarna de Polen met privileges. Frank stelde duidelijk dat hij enkel in de Polen was geïnteresseerd als reservoir voor arbeidskrachten, en zonder voedsel zouden er nu eenmaal geen arbeiders zijn. Hoewel er uiteindelijk veel te weinig voedsel beschikbaar bleef in het Generalgouvernement, maakt het beleid rond voedsel wel duidelijk dat economie een belangrijk element vormde in het bepalen van de politiek ten aanzien van het bezette gebied. In het eerste stadium van de bezetting bestond echter het voornaamste economisch belang uit het krijgen van genoeg Poolse arbeiders voor werk in Duitsland. Als echter het voornaamste bestaansrecht voor het Generalgouvernement het leveren van een bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanningen was, dan was het ook noodzakelijk het Generalgouvernement zelf te laten functioneren; anders zou het niet kunnen leveren aan het Reich. Het was een groot probleem voor Frank dat het binnen een systeem van ongelimiteerde exploitatie moeilijk zou zijn een productieve bijdrage te leveren. Frank merkte in augustus 1942 hierover tegen Sauckel op dat het onmogelijk was het Generalgouvernement als een reservoir van arbeiders te gebruiken, die laten wegtrekken naar het Reich, en tegelijkertijd ook willen dat het Generalgouvernement een integraal onderdeel werd van het algemene industriële complex van het Reich.¹⁸²

Volgens Gross was het de Polen inmiddels duidelijk dat er geen enkele positieve toekomst voor hun in het verschiep kon liggen, en dat de totale uitroeiing van de bevolking het logische eindpunt van de bezetting zou zijn.¹⁸³ Dit gaf geen enkele controle mogelijkheid meer, behalve door iedereen in een concentratiekamp stoppen. Dat de mogelijkheid tot medewerking van de Polen met de bezetter verkeken waren werd duidelijk met het falen van het Berta-project, waarin de Duitsers samen met de Polen een anti-bolsjewistische kruistocht op wilden zetten. Ondanks de enorme wreedheden die waren begaan door Russen in de oorlog met Polen in 1920 en de enorme haat bij veel Polen tegen de Sovjet-Unie, waren de Polen hierin niet geïnteresseerd.¹⁸⁴

Ook de uitbreidende SS wilde een grotere rol gaan spelen in de Duitse oorlogsindustrie. De SS had toegang tot in beslag genomen joodse ondernemingen en probeerde deze hiervoor te gebruiken. Dit waren echter veelal kleine bedrijfjes zonder enige onderlinge samenhang.

---

181 Tooze, *Wages of destruction*, 365.

182 Gross, *Polish society*, 89.

183 Ibidem, 27 en 46.

184 Ibidem, 85.

Samen met de obsessie die Himmler had met landbouw, weerhield dit de SS van het creëren van productiefaciliteiten van enige betekenis. Dat de SS in hun pogingen hiertoe botste met andere instituties blijkt uit de *Aktion Reinhard*, het opzetten van vernietigingskampen voor de systematische uitroeiing van de joden uit de getto's.¹⁸⁵

De Wehrmacht was fel tegen *Aktion Reinhard*. Als de joden van hun werkplek zouden worden gehaald zou in Polen de productie in gevaar komen. Himmler wilde de kritiek weerleggen door enkele zeer grote productiekampen in het Generalgouvernement te vestigen. Het totale aantal gevangenen in kampen verviervoudigde bijna tussen september 1939 en april 1942, en vertienvoudigde tot 714.000 in januari 1945. Economische motieven speelden hierbij een grote rol. Met Pohl aan het hoofd van het *Wirtschafts- und Verwaltungshaupamt* van de SS (SS-WVHA) werden vooral in het Generalgouvernement enorme kampen gebouwd, zoals bij Auschwitz en Lublin.¹⁸⁶ Het kamp bij Lublin kwam onder verantwoordelijkheid van Globocnik's Osti-conglomeraat. Dit conglomeraat werd echter nooit vormgegeven zoals Himmler voor ogen had en was volgens Mazower meer een bijproduct van politiek van plundering en genocide dan een serieuze productiefaciliteit. Het uitroeien van de Poolse joden bracht vooral persoonlijke verrijking, maar geen economisch voordeel voor de Duitse oorlogseconomie.¹⁸⁷ In november 1943 kwam er al een einde aan het Osti-conglomeraat en waren de laatste Poolse joden vermoord. In februari 1944 werden de meeste SS bedrijven failliet verklaard en in oktober van dat jaar ging de controle over alle arbeiders in het hele Reich naar Speer.¹⁸⁸ Aan het einde van de oorlog kwam er een eind aan de economische ambities van de SS en Himmler.

Het leveren van arbeiders was in ieder geval een belangrijke economische doelstelling die de Duitsers hadden met het Generalgouvernement. Ook al waren er onenigheden over de preciese uitvoering, over het algemeen werd op lokaal niveau meegewerkt met het beleid van bovenaf om aan de vraag naar arbeiders vanuit Duitsland te voldoen. Civiele autoriteiten werkten hierbij samen met zowel Wehrmacht als SS, hoewel er zowel in beleid als uitvoering sprake was van een behoorlijke versnippering.

Economische exploitatie door kolonisatie en raciale politiek

Naast het leveren van arbeiders als belangrijkste economisch nut van het Generalgouvernement, werd het beleid hiervoor gecombineerd met het koloniseren van de

---

¹⁸⁵ Evans, *The Third Reich at war*, 282.

¹⁸⁶ Mazower, *Hitler's empire*, 308.

¹⁸⁷ Ibidem, 313.

¹⁸⁸ Ibidem, 314.

bezette gebieden. Door het huisvesten van raciaal zuivere Duitsers, waaronder Duitse minderheden uit andere landen binnen de grenzen van het *Reich*, werd de ideologie van raszuiverheid gecombineerd met de economische ontwikkeling van de bezette gebiedsdelen. Dit laatste gold echter vooral voor de twee Reichsgaue en veel minder voor het Generalgouvernement. Er was echter geen duidelijk plan zichtbaar over welke Duitsers de bezette gebieden zouden moeten koloniseren of wat er dan vervolgens met de miljoenen Polen moest gebeuren. Er waren simpelweg niet genoeg Duitsers om het hele Generalgouvernement te koloniseren en raciale gedachten stonden assimilatie van de etnische Polen in de weg. Om hier toch in te voorzien nam vooral Himmler het voortouw in de organisatie van de herhuisvesting van etnische Duitsers van buiten het Reich in de bezette gebieden. De eerste aanzet hiertoe werd al gegeven voor de inval in Polen. In juni 1939 werd overeenstemming met Mussolini bereikt om de Duitse minderheidsgroep in Italië in het Reich onder te brengen.¹⁸⁹ Als resultaat hiervan werden uiteindelijk 10.000 *Reichsdeutsche* ‘gerepatriëerd’.

De volgende groep die in aanmerking kwam voor vestiging binnen het Reich waren de etnische Duitsers uit de Baltische staten. Na het Molotov-Ribbentropact ontstond er paniek bij deze etnische Duitsers aangezien ze onder het Sovjetbewind zouden vallen. Vestiging in wat voorheen Polen was zou een begin vormen van de kolonisatie van de bezette gebieden. Aanvankelijk was deze herhuisvesting ad hoc geregeld, vrijwel zonder enige planning vooraf. Pas op 7 oktober 1939 werd het *Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums* (RKFDV) gevormd met Himmler als hoofd. Dit was het werkelijke begin van Duitse bevolkingspolitiek en werd tevens door Himmler aangegrepen om zijn macht in Polen en elders te vergroten.¹⁹⁰ De taakstelling van het RKFDV, opgedragen door Hitler, was driedelig: de terugkeer regelen van Duitse burgers en etnische Duitsers in het buitenland die daar voor in aanmerking kwamen, het elimineren van het Poolse en joodse deel van de bevolking dat een gevaar kon vormen voor het Reich en de Duitse gemeenschap, en huisvesting creëren voor Duitse burgers en etnische Duitsers uit het buitenland.¹⁹¹

De eerste bestemming voor de Duitsers uit de Baltische staten waren de twee Reichsgaue Warthegau en Danzig-West-Pruisen. Om voor de immigranten plaats te maken werden Polen eenvoudigweg hun huis uitgezet en getransporteerd naar het Generalgouvernement. Er ontstonden zodoende twee volksverhuizingen op hetzelfde moment in Polen.¹⁹² Tegelijkertijd

---

189 Mazower, *Hitler's empire*, 79.

190 Ibidem, 80.

191 Evans, *The Third Reich at war*, 29.

192 Phillip T. Rutherford, “‘Absolute organizational deficiency’: The *I.Nahplan* of December 1939 (Logistics, limitations, and lessons)”, *Central European history* 36:2 (2003) 235-273, aldaar 236.

werd door Himmler en Heydrich geprobeerd deze gebieden zo spoedig mogelijk ‘*Judenrein*’ te maken. Dit gebeurde door de uitzetting van de joden naar het oosten. De bedoeling was dat deze operatie binnen vier maanden klaar zou zijn. Vooral vanuit de Reichsgaue Warthegau vonden onder het bewind van Arthur Greiser veel deportaties plaats. Hier vond vanaf december 1939 de werkelijke start van de etnische zuiveringen plaats. Een groot probleem hierbij was de bevolkingssamenstelling. Van de bijna vijf miljoen mensen in Warthegau waren er 90% Pools of joods, er moesten dus enorme aantallen mensen gedeporteerd worden. De transporten bij de deportaties van Polen en joden naar het Generalgouvernement verliepen zeer chaotisch. Vaak werden zelfs de verkeerde mensen gedeporteerd.¹⁹³ Er was geen eten tijdens de transporten en Frank wist vaak niet eens van tevoren dat er een transport zou komen.¹⁹⁴ De operatie werd al snel stopgezet, vooral vanwege protesten van Frank die van het Generalgouvernement geen dumpplaats voor joden wilde maken. Wat ook meespeelde was de angst van Hitler voor een enorme concentratie van joden aan de grens met de Sovjet-Unie.¹⁹⁵

Waar de SS vooral ideologische beweegredenen had om tot deportatie van joden over te gaan, waren het vooral economische argumenten om de deportaties naar het Generalgouvernement te stoppen. Los van het feit dat er hierdoor geen plekken voor etnische Duitsers werden vrijgemaakt (joden woonden vooral in de steden en de etnische Duitsers waren bedoeld om boeren te worden), gaven deportaties van zulke grote aantallen mensen ook een enorme economische terugslag.¹⁹⁶ In zijn verzet tegen deportaties naar het Generalgouvernement werd Frank dan ook gesteund door Göring, die zich ook zorgen maakte over de economische effecten van de gevoerde bevolkingspolitiek.¹⁹⁷ Ook door het leger werden er zorgen geuit. Volgens Blaskowitz zou de bezettingspolitiek die Himmler voorstond alleen maar de haat vanuit de bevolking aanwakkeren.¹⁹⁸ Hierbij kwam dat het leger te weinig vervoerscapaciteit had voor deportaties. Opmerkelijk is dat het leger dit blijkbaar niet van tevoren had voorzien, want op 20 oktober 1939 had het OKW met Hitler juist afgesproken het bestuur van het Generalgouvernement te helpen om het gebied vrij te maken van joden en Polen.¹⁹⁹ Uiteindelijk kondigde Himmler op 11 maart 1940 aan dat deportaties werden opgeschort. Pas vanaf maart 1941 zou een ander beleid worden ingezet, dat ertoe zou leiden dat ook het Generalgouvernement zowel *Judenrein* als *Polenrein* zou worden. Uiteindelijk

---

193 Mazower, *Hitler's empire*, 85.

194 Gross, *Polish society*, 71.

195 Mazower, *Hitler's empire*, 83.

196 Ibidem, 84.

197 Evans, *The Third Reich at war*, 32.

198 Mazower, *Hitler's empire*, 86.

199 Gross, *Polish society*, 47.

zouden alle twaalf miljoen Polen moeten worden vervangen door vier à vijf miljoen Duitsers beloofde Hitler.²⁰⁰ Aangezien uitzetting alleen verder oostwaarts kon, was het dus wachten op Operatie Barbarossa.²⁰¹ Er kan in ieder geval gesteld worden dat de wisselwerking tussen de economische situatie en de plannen van Himmler tweeledig was: de economische situatie vormde een hinderpaal voor de plannen van Himmler, en de plannen van Himmler vormde een hinderpaal voor de economische ontwikkeling.

Het gevolg van het opschorten van de deportaties van de joden was dat zij bleven opgesloten in de getto's in Polen, die tijdelijk bedoeld waren. Deze getto's waren opgericht vanuit lokaal initiatief en inmiddels overvol. Greiser wilde de joden daar weg, Frank weigerde ze tot het Generalgouvernement toe te laten.²⁰² Aan de andere kant waren er overvolle kampen met etnische Duitsers in de oostelijke Reichsgaue, omdat die nog nergens terecht konden.²⁰³ De chaotische situatie werd nog verder versterkt door Hitler, die Frank vertelde dat het Generalgouvernement vooral een arbeidskrachtenreservoir voor Duitsland moest worden, maar dat het gebied tegelijkertijd ook geermaniseerd moest worden. Het laatste was vooral voor Himmler een obsessie.²⁰⁴ Omdat Hitler er niet op vertrouwde dat het civiel bestuur of het leger hard genoeg zouden zijn, stelde hij vooral Nazi partijleden en de SS aan om de politiek van germanisatie uit te voeren. De RKFDV onder leiding van Himmler speelde hierbij de grootste rol. Opmerkelijk is dat Frank een veel langere tijdsplanning had dan de leiders van de andere delen van Polen. Waar de meer pragmatische Forster en de vooral ideologisch georiënteerde Greiser hun uiterste best deden om hun *Gaue* binnen de kortst mogelijke tijd Judenrein te maken en vervolgens te germaniseren, voorzag Frank een aantal decennia om dit te bereiken.

In combinatie met de vestiging van Duitse kolonisten moesten de Reichsgaue tevens nieuwe industriële zones krijgen om de gebieden economisch productief maken. Frank wilde dit zonder twijfel ook in het Generalgouvernement, maar zag zich geconfronteerd met een tekort aan etnische Duitsers en voorzag een totale economische instorting als Himmler zijn zin kreeg met zijn deportatieplannen. Bij de germanisatie van de bezette gebieden was het tevens een groot probleem om uit te zoeken wie arisch was of niet, en wie dus Duitser kon worden of niet.²⁰⁵ Himmler stelde zich hier zeer dogmatisch in op, meer dan Hitler zelfs,

---

200 Gross, *Polish society*, 73.

201 Ibidem, 73.

202 Mazower, *Hitler's empire*, 87.

203 Ibidem, 88.

204 Ibidem, 181.

205 Ibidem, 193.

hoewel deze germanisatie van de geannexeerde gebieden vanaf oktober 1939 absolute prioriteit had gegeven. In het Generalgouvernement voerde Frank een pragmatische koers, er waren gewoon niet genoeg Duitsers om de bezette gebieden te bevolken dus moest hij wel overgaan tot assimilatie van een deel van de etnische Polen. Ondanks de ideologische inslag van de Duitse bezetters moest zelfs in Polen biologie als criterium voor nationaliteit komen te vervallen.²⁰⁶ Economische factoren en pragmatische overwegingen konden zo in belangrijke mate de bezettingspolitiek vormen. Hierbij konden lokale argumenten de doorslag geven, in weerwil van directieven van bovenaf.

Wat er aan daadwerkelijke economische planning en bevolkingspolitiek gebeurde, lijkt redelijk versnipperd. In oktober 1941 gaf Heydrich in een speech in Praag zijn visie over het beleid dat Duitsland zou moeten uitvoeren in de bezette gebieden. De raciale component hierin was sterk aanwezig en deze ging hand in hand met het economisch beleid. De gebieden tot de Ural werden bewoond door de raciaal laagste mensen en zouden geëxploiteerd moeten worden vanwege hun ruwe materialen en arbeidskrachten. De oriëntatie van Duitse raciale politiek zou zich meer op het oosten moeten richten tot in Rusland. Ook Polen zou geheel gegermaniseerd moeten worden.²⁰⁷ Deze plannen vielen samen met een nieuwe fase van intensivering van de jodenvervolging.²⁰⁸ Eind 1941 volgde vervolgens de beslissing om alle Europese joden te vermoorden, verder uitgewerkt op de beruchte Wannsee-conferentie van 20 januari 1942.²⁰⁹ Tevens werd anderhalf jaar na het begin van de bezetting een Duitse Volkslijst opgesteld, waarin de Polen in vier klassen werden verdeeld, al naar gelang de mate van 'Duitsheid'. Deze lijst zou bepalen wie tot etnische Duitser kon worden gerekend en uiteindelijk zou mogen blijven wonen in het voormalige Polen. Hiermee lijkt te worden bevestigd dat het beleid om vanwege economische en pragmatische redenen etnische Polen in het Generalgouvernement te laten als arbeiders, slechts een kortetermijnbeleid was. Uiteindelijk zou het hele gebied gegermaniseerd moeten worden.

Vooralsnog wilde Frank van het Generalgouvernement een soort modelkolonie maken waarbij economische factoren een grote rol speelden en het Generalgouvernement zelfvoorzienend zou worden.²¹⁰ Frank realiseerde zich dat hij Poolse arbeiders, boeren en

---

206 Mazower, *Hitler's empire*, 194.

207 Ibidem, 207.

208 Richard Breitman, 'Himmler, the architect of genocide' in: David Cesarini ed., *The Final Solution. Origins and implementation* (London en New York 1994) 81.

209 Christian Gerlach, 'The Wannsee Conference, the fate of German jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European jews', *The journal of modern history* 70:4 (1998) 759-812, aldaar 760.

210 Mazower, *Hitler's empire*, 91.

lokale bestuurders nodig had om de vereiste quota van graan, arbeid en andere materialen te halen.²¹¹ Hij kwam hiermee in conflict met Himmler die vond dat het Generalgouvernement het toneel van kolonisatie moest worden.²¹² Ook Hitler bleef hameren op het primaat van de raciale politiek.²¹³ Als een soort ‘proefgebied’ werd het district rond Lublin uitgekozen door Himmler voor intensieve Duitse kolonisatie, onder leiding van Globocnik.²¹⁴ Frank had meer oog voor de economische ontwikkelingen in zijn regio en wilde wachten met het plan tot het einde van oorlog. Hij was bang voor een complete ontwrichting van de regio en daarmee een grote schade aan de Poolse bijdrage aan de oorlogseconomie. Globocnik ging toch tegen de zin in van Frank te werk op een uiterst hardhandige manier. Tussen april 1941 en eind 1942 waren hier al 230.000 van de 250.000 joden in de regio rond Lublin woonden al vermoord.²¹⁵ Tussen november 1942 en zomer 1943 werden nog eens 100.000 inwoners uit hun dorpen gehaald en werd gepoogd de stad Zamość te ontvolken om plaats te maken voor Duitse kolonisten. De bevolking van de dorpen die werden ontruimd werden ingedeeld in categorieën al naar gelang de geschiktheid om te werken. Duizenden inwoners werden naar de concentratiekampen Majdanek of Auschwitz gestuurd. Himmler negeerde de economische belangen volkomen, de kolonisatie moest doorgaan.²¹⁶

Net als eerdere jaren waren er echter te weinig etnisch Duitse Polen en was er tevens een groot gebrek aan immigranten, waarmee de plannen tot mislukken waren gedoemd. Uiteindelijk arriveerden slechts 10.000 van de geplande 50.000 kolonisten, waarvan velen zonder enige boerenervaring. Deze zaak lijkt goed duidelijk te maken hoe de verhoudingen lagen en hoe de belangen werden afgewogen in het Generalgouvernement. Himmler en zijn SS konden praktisch ongestoord hun gang zonder zich iets aan te trekken van het bestuur van Frank, die op de korte termijn economie belangrijker vond dan het germaniseren van het gebied. Door de SS werden de economische belangen voor de korte termijn juist ondergeschikt gemaakt aan lange termijns ideologische doelstellingen. De historica Isabel Heinemann vindt echter dat het kolonisatieprogramma in Polen juist getuigt van een goede samenwerking tussen SS, politie en civiel bestuur. Anders kon volgens haar een project van

---

211 Mazower, *Hitler's empire*, 249.

212 Ibidem, 250.

213 Evans, *The Third Reich at war*, 50.

214 Klaus-Peter Friedrich, ‘Collaboration in a “land without a quisling”’: Patterns of cooperation with the Nazi German occupation regime in Poland during World War II’, *Slavic review* 64:4 (2005) 711-746, aldaar 715.

215 Mazower, *Hitler's empire*, 214.

216 Ibidem, 215.

dergelijke omvang nooit worden gerealiseerd.²¹⁷

De acties van de SS gaven een enorme impuls aan verzet. In mei 1943 klaagde Frank dat veel dorpen openlijk in opstand waren gekomen. Waar hij al bang voor was gebeurde ook, er ontstond een partizanenoorlog op grote schaal in het Generalgouvernement, dat tot dusver een betrekkelijk rustig gebied was. Als reactie hierop wilde Himmler harde vergelding waardoor de zaak nog verder op scherp werd gezet. Frank en zijn civiel bestuur waren woedend op de door de SS geïnitieerde gebeurtenissen. Polen en Ukraïners waren nu meer anti-Duits dan anti-Sovjet geworden en bang voor het zelfde lot als dat de joden was overkomen. Het conflict tussen Himmler en Frank escaleerde na de gebeurtenissen bij Zamość. Frank tekende in 1942 protest aan bij Hitler over de gang van zaken en ook in een aantal toespraken keerde hij zich tegen de SS en de concentratiekampen. Hij beschuldigde de SS er publiekelijk van een staat binnen een staat te willen stichten en waarschuwde voor het ontstaan van een politiestaat. De SS beschuldigde Frank vervolgens van corruptie en stelde een belastend dossier over hem samen. Frank werd in maart 1942 ontboden bij Hitlers hoofdkwartier voor een ontmoeting met Himmler, Bormann en Lammers en werd van alle partijfuncties ontheven en tot gewoon partijlid gedegradeerd.²¹⁸ Vreemd genoeg werd zijn verzoek tot overplaatsing geweigerd. Tijdens het Neurenbergproces tegen hem benadrukte hij nog eens dat hij bij voortdurend, ook publiekelijk, de SS veroordeelde, die ‘als een waanzinnige tekeer ging.’ Frank zei hierbij dat hij in Krakau weliswaar ‘vijf jaar koning was, maar zonder macht’.²¹⁹ Hoewel dit laatste overdreven was, tekent het misschien wel de verhoudingen tussen het civiel bestuur en de SS.

De kritiek op het optreden van de SS bleef niet beperkt tot het civiel bestuur. Er kwam ook kritiek op de kolonisatie vanuit de SS zelf, onder andere door SS-*Hauptsturmführer* Helmut Schubert die als econoom verbonden was aan het RKFDV. De kritiek spitste zich toe op het *General Plan Ost* (GPO), van mei 1942, met daarin een visie over wat er met de bezette oostelijke gebiedsdelen zou moeten gebeuren.²²⁰ De plannen in het GPO bestonden voornamelijk uit de germanisatie van de bezette gebieden, het bouwen van een enorm netwerk van snelwegen en nederzettingen van gewapende boeren.²²¹ De economische factor telde

---

217 Isabel Heinemann, “‘Ethnic resettlement’ and inter-agency cooperation in the occupied Eastern territories’ in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution.*

Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust (New York en Oxford 2005) 213-235, aldaar 215.

218 Mazower, *Hitler's empire*, 253.

219 *Neurenberggesprekken. Nazi's en hun psychiater Leon Goldstein* (Amsterdam 2008) 56.

220 Mazower, *Hitler's empire*, 210.

221 *Ibidem*, 205.

hierin zwaar mee. Er werd gekeken naar welke handel en industrie zich waar zouden moeten ontwikkelen, wat de gewenste bevolkingsdichtheid was en wat de balans moest worden tussen stedelijke en landelijke gebieden. Een deel van de kolonisten zou uit gepensioneerde SS-officieren moeten bestaan, dezen zouden zorgen voor de juiste ideologische en militaire bodem voor hele operatie.²²² Dit waren echter vooral lange termijn visioenen, waarbij geen enkele belang voor directe economische noodzaak in werd meegenomen. Alles werd door Himmler minutieus gepland voor 30 jaar vooruit waarbij praktische en economische moeilijkheden vrijwel werden genegeerd. Schubert noemde het GPO veel te ambitieus en het zou economisch niet haalbaar zijn. Ook Schubert noemde het gebrek aan mankracht het grote probleem voor de geplande grootte van Duitsland.²²³ Schubert gaf aan dat het plan een volkomen gebrek aan aandacht had voor het aantal beschikbare mensen en de richting die de Duitse economie zou moeten opgaan. Als Duitsland het productieland van Europa zou moeten worden, dan kon dat niet zonder grote hoeveelheden buitenlandse (Poolse) arbeidskrachten. Het vestigen van kolonies en raciale zuiverheid gingen niet samen als ook nog eens de levensstandaard omhoog zou moeten en Duitsland economisch Europa moest beheersen. Ook Darré was bang voor de economische gevolgen voor de plannen van Himmler. Expansie zou volgens hem zelfs leiden tot het uitsterven van boeren in Duitsland.²²⁴ Darré werd echter aan de kant geschoven in mei 1942, ten gunste van de radicalere Backe. Aangezien de uitvoering van de plannen in de regio Lublin ondanks alle kritiek gewoon kon worden doorgedrukt door de SS, kan worden gesteld dat deze zaak laat zien dat het vooral Himmler was die, zeker vanaf 1942, in hoge mate de bezettingspolitiek in het Generalgouvernement kon bepalen als hij dat wilde. Economische belangen voor de korte termijn werden daarbij genegeerd en werden in ieder geval ondergeschikt gemaakt aan ideologische ideeën. Hoewel economische belangen belangrijk waren in het GPO, ging het hier voornamelijk om doelen voor de langere termijn.

Economische exploitatie als graanleverancier

Naast de functie van het Generalgouvernement als leverancier van arbeiders en land om te germaniseren werd economisch gezien ook al snel de functie van het Generalgouvernement als graanleverancier onderkend.²²⁵ Voedselimport was van groot belang voor het *Reich*. Vooral in Oost-Europa was er sprake van een graansurplus. Het belang dat de Duitsers hechtten aan

---

²²² Evans, *The Third Reich at war*, 174.

²²³ Mazower, *Hitler's empire*, 218.

²²⁴ Ibidem, 219.

²²⁵ Ibidem, 262.

graanproductie blijkt uit de grote hoeveelheid ambtenaren die zich hiermee bezig hielden in het Generalgouvernement: ongeveer 2000. Zij probeerden vooral de Poolse landbouw te mechaniseren om een hogere surplus te genereren. Meer efficiency in de landbouw zou tevens als bijkomend voordeel hebben dat er meer arbeiders voor de industrie konden worden vrijgemaakt. In deze plannen ging het, in tegenstelling tot de SS-visioenen in het GPO, vooral om economische belangen op de korte termijn. Op lange termijn waren de plannen van Frank de vorming van grote boerderijen die uiteindelijk naar Duitsers zouden moeten gaan.²²⁶ Vooralsnog werd het in de eerste oorlogsjaren noodzakelijk geacht om het Generalgouvernement zo goed mogelijk als graanschuur te laten functioneren. Göring stelde daarbij duidelijk dat dit prioriteit had boven de raciale politiek in het gebied. De Poolse boeren waren aanvankelijk niet eens zo heel negatief over de Duitsers. De meeste ellende vond tot dan toe vooral in de steden plaats. Op platteland verbeterde de economische situatie zelfs gedurende het eerste oorlogsjaar. Boeren kregen opmerkelijk genoeg hogere prijzen voor voedsel, er waren door de Duitsers nog geen harde leveranties opgelegd en veel schulden waren vaak niets meer waard geworden door inflatie of doordat joodse schuldeisers er niet meer waren. Mensen op het platteland hadden vaak meer en beter te eten dan het jaar voor de invasie.²²⁷

Er was veel SS aanwezig op het platteland en deze nam ook de leiding op zich om de oogsten binnen te halen. Het voorjaar 1942 bracht het regime de meest serieuze voedselcrisis gedurende de oorlog, waarbij de voedselrantsoenen in Duitsland zelfs moesten worden verlaagd. Ook in het Generalgouvernement moesten rantsoeneringen omlaag om voedsel uit te sparen. In augustus 1942 verhoogde Duitsland zijn eisen voor voedselleveranties vanuit het Generalgouvernement. De beslissing werd daarbij genomen om 1.2 miljoen joden die niet direct bijdroegen aan de Duitse industrie, en die inmiddels vrijwel allemaal in getto's opgesloten waren, niet meer van voedsel te voorzien.²²⁸ Er werden prikkels voor boeren, zoals bonussen, bedacht om de graanproductie te verhogen. Deze prikkels werden gecombineerd met door de SS uitgevoerde terreur. Zo werden bijvoorbeeld dorpschouwen doodgeschoten als de opgelegde graanleveranties niet gehaald werden. Het jaar 1942 vormde het keerpunt in het aantal gedode Polen op platteland. Dit aantal nam tienvoudig toe in 1942 en verdubbelde daarna nog eens.²²⁹ Dat dit beleid in zekere zin werkte blijkt uit het feit dat in 1943 ruim twee

---

226 Mazower, *Hitler's empire*, 276.

227 Gross, *Polish society*, 104.

228 Ibidem, 102.

229 Ibidem, 107.

keer zoveel graan geproduceerd werd als in 1940.²³⁰ Omdat andere landen juist minder gingen leveren in deze periode waren de Poolse boeren mede cruciaal voor de politieke stabiliteit in Duitsland.²³¹ In het najaar 1942 bleek dat de voedselcrisis over was. Er waren zeer goede oogsten geweest en de rantsoenen konden weer terug naar het oude niveau. Een van de grootste leveranciers aan het Altreich was nu het Generalgouvernement.²³²

De voorbereiding van de invasie en bezetting van Polen was vooral een kortetermijns aangelegenheid. Zowel Wehrmacht als SS hadden slechts enkele maanden om te bepalen hoe de bezetting er uit zou gaan zien. Economische factoren speelden een grote rol bij de aanval op Polen. Economische planning beperkte zich echter tot algemene ideeën zoals het gebruik van Polen voor kolonisatiedoelinden en als leverancier van graan en arbeidskrachten.

Tijdens de invasie was er vanaf het begin sprake van ideologisch-raciaal gemotiveerd grof geweld, dat geheel van bovenaf was gepland en gesanctioneerd. Bij de uitoefening van geweld werkten de SS en de Wehrmacht over het algemeen goed samen, waarbij economisch gewin door plundering bij beide partijen meespeelde. Zowel plundering op institutioneel niveau als persoonlijk gewin door de troepen duiden op een gestimuleerd en gesanctioneerd plunderbeleid van bovenaf.

Tijdens de bezetting van het Generalgouvernement speelden verschillende partijen een rol, met de name de SS van Himmler, ter plekke vertegenwoordigd door Krüger en Globocnik, en het civiel bestuur onder leiding van Frank. Bevoegdheden waren echter overlappend en diffuus. Frank was meer pragmatisch georiënteerd en liet economische overwegingen de doorslag geven bij de bezetting, met name door het Generalgouvernement als voedselproducent te laten functioneren. Himmler was vooral ideologisch georiënteerd en had meer oog voor de germanisatie van het gebied.

In zekere zin speelden twee tegenstrijdige visies, volledige exploitatie versus zelfstandig economisch kunnen functioneren, ook door in de bezetting van het Generalgouvernement. Dit leidde tot een inconsistent bestuur, waarbij bijvoorbeeld in een regio als Zamość een politiek van germanisatie met grootschalige deportaties van de lokale inwoners werd gevoerd, terwijl in andere regio's juist zoveel mogelijk door inschakeling van de lokale bevolking de oogst op

---

230 Gross, *Polish society*, 106.

231 Mazower, *Hitler's empire*, 277 en 285.

232 Ibidem, 287.

peil werd gehouden.

Er waren voortdurend spanningen tussen directieven van boven en realisatie en belangen van onderaf, waarbij beslissingen uiteindelijk veelal lokaal werden genomen. Hoe verder naar beneden, des te pragmatischer het beleid. Naarmate de oorlog vorderde werd ook Himmler pragmatischer en maakte ook zijn ideologische houding plaats voor een meer pragmatische met oog voor economisch gewin. Hierbij was er een sterke relatie met de verslechterende economische omstandigheden in het Derde Rijk.

4 *Unternehmen Barbarossa* en de vorming van het Reichskommissariat Ukraïne

In juni 1940 had Hitler opdracht gegeven om de voorbereidingen te treffen voor de inval in de Sovjet-Unie, die de naam *Unternehmen Barbarossa* zou krijgen. Hitler had er nooit een geheim van gemaakt dat de ‘joods-bolsjewistische staat’ de ultieme vijand was. Hierbij werden koloniale ideeën gecombineerd met de *Blut und Boden* ideologie en andere utopismen die in het westelijk deel van de Sovjet-Unie gerealiseerd konden worden. In tegenstelling tot de inval in Polen was de inval in de Sovjet-Unie langer van tevoren bekend, namelijk een vol jaar in plaats van vier maanden. Tevens kon Duitsland inmiddels bogen op ruime ervaring als bezetter in grote delen van Europa.

Centraal in de Nazi-ideologie stonden de ideeën van Blut und Boden en het streven naar *Lebensraum im Osten*. Darré sprak al vanaf begin jaren '30 over het vestigen van etnisch Duitse boeren in toekomstig te veroveren gebied in het oosten, waar minderwaardige Slaven woonden.²³³ Met name in de Ukraïne zouden de ‘*Völkische* utopieën, de Lebensraum traditie van continentale immigratie en de imperialistische *Weltpolitik* traditie van economische exploitatie’ zich ontploegen, aldus Lower.²³⁴ De Nazi's zagen Ukraïne vooral als een kolonie zoals Engeland die had. Hitler sprak ook letterlijk uit dat wat India voor de Engelsen was, zullen de Russische territoria voor Duitsland zijn.²³⁵ Later in 1943 riep Rosenberg zelfs een Nederlandse handelscompagnie in het leven in Ukraïne. Doel hiervan was om hun koloniale economische expertise aan te wenden voor de ontwikkeling van Ukraïne.²³⁶ De plannen van Hitler bleven echter vaag en gingen vooral over weidse vergezichten met grote huizen voor gouverneurs en ruime boerderijen voor kolonisten.²³⁷ De Ukraïners werden raciaal onder Duitsers geplaatst, maar boven joden, zigeuners of andere Aziatische volken. Sommigen zouden zelfs geermaniseerd kunnen worden maar van algemene assimilatie zou geen sprake kunnen zijn. Ze waren voorbestemd om overheerst te worden.²³⁸

Vragen die bij de bezetting van de Sovjet-Unie opkamen en worden getracht te beantwoorden zijn hoe de bezettingspolitiek voorbereid werd, of de ervaringen opgedaan in

---

233 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 4.

234 Wendy Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005) 24.

235 Karel C. Berkhoff, *Harvest of despair: Life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge 2004) 35.

236 Lower, *Nazi empire-building*, 28.

237 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 400.

238 Lower, *Nazi empire-building*, 27.

vooral Polen een rol hebben gespeeld, hoe de bezettingspolitiek uiteindelijk vorm kreeg, wat de rol van economische factoren hierin waren, door wie en hoe economische beslissingen werden genomen en wat voor effect zij sorteerden in de bezette gebiedsdelen. Om deze vragen te beantwoorden, en een vergelijking te kunnen maken met de situatie in Polen, zal ook hier de bezetting worden bestudeerd in drie fasen, de voorbereidende fase, het militair bestuur tijdens en vlak na de invasie en het civiel bestuur tot 1944.

Planning en voorbereidingen voor Unternehmen Barbarossa

Het is de vraag in hoeverre er al tijdens de voorbereidende fase van de aanval op de Sovjet-Unie sprake was van enige economische planning en hoe de militaire planning voor de bezetting verliep. Uit de economische afspraken die werden gemaakt in het Molotov-Ribbentropact blijkt in ieder geval dat het economisch potentieel van de Sovjet-Unie al vroeg werd onderkend. Duitsland was doordrongen van het feit dat het niet zonder graan en andere grondstoffen uit de Sovjet-Unie kon. Het wat minder bekende economische onderdeel van het Molotov-Ribbentropact wordt vaak overschaduwd door de politieke impact van de overeenkomst. Vanaf het voorjaar van 1939 werd echter al over economische samenwerking onderhandeld en deze samenwerking vormde een belangrijk deel van het pact.²³⁹ Op 19 augustus 1939, dus nog voor de overeenstemming over de opdeling van Polen, werd al een economisch akkoord bereikt tussen Berlijn en Moskou. Duitsland leverde aan de Sovjet-Unie krediet, machinewerktuigen, bepaalde speciale metalen en opmerkelijk genoeg ook wapens. De Sovjet-Unie zou voornamelijk ruwe materialen leveren, vooral graan, olie en bepaalde metalen.²⁴⁰ Verdere onderhandelingen werden al tijdens Poolse campagne begonnen en gevoerd door een speciale Duitse economische delegatie in Moskou. De uitkomst van deze onderhandelingen was een verdere intensivering van de handelsrelatie tussen de twee landen. De Sovjet-Unie zou zijn al afgesproken leveranties enorm vergroten. In ruil daarvoor bood Duitsland een compensatieschema aan waarin het complete fabrieken zou gaan bouwen in de Sovjet-Unie. Het nieuwe economische verdrag had een looptijd van vijf jaar.²⁴¹ Ook de Wehrmacht had een zekere invloed op de onderhandelingen. Hoewel de Sovjets vooral veel meer wapens eisten, werd dit tegengehouden door Thomas. Het argument hiervoor was dat de Duitse economie onder de oorlogsomstandigheden al veel te zwaar belast zou zijn.²⁴² Een nieuwere uitgebreidere overeenkomst werd getekend op 11 februari 1940. Deze was

239 Weinberg, *Germany and the Soviet Union*, 33.

240 Ibidem, 44.

241 Ibidem, 66.

242 Ibidem, 68.

voornamelijk hetzelfde als de eerdere overeenkomst, maar verder uitgebreid met transitrechten naar het Midden-Oosten in ruil voor vooral kolen en militaire goederen. Transitrechten waren van groot belang voor Duitsland voor de transport van rubber. Rubber was noodzakelijk voor de oorlogsproductie en kwam vooral uit het Verre Oosten en moest per trein door de Sovjet-Unie.²⁴³ In juni 1940 was de Sovjet-Unie de grootste leverancier van graan en de op één na grootste leverancier van metalen en olie en leverde bijna 22% van de totale Duitse import.²⁴⁴ Al in de loop van 1940 ontstonden er problemen met de economische overeenkomsten van het Molotov-Ribbentroppact. Duitsland kon niet aan de vereiste leveranties voldoen waarna de USSR dreigde de leveranties op te schorten. Leveringen vanuit Duitsland kregen vervolgens prioriteit als die nodig waren om Sovjetleveringen te garanderen.²⁴⁵ Ondanks de leveringsproblemen kwam er toch een vernieuwing van het akkoord op 31 december 1940.²⁴⁶

In de zomer van 1940, in het licht van de voortdurende oorlog met Engeland en de anticipatie op een oorlog met de Sovjet-Unie, beval Hitler een nog grotere economische oorlogsinspanning en de vorming van nog meer legerdivisies.²⁴⁷ De overwinningen van 1940 hadden echter niet de onafhankelijkheid van de Wehrmacht van de Sovjet-Unie voor de toevoer van voldoende brandstof en andere ruwe materialen opgeleverd. Zelfs na de verovering van West-Europa was Duitsland economisch niet opgewassen tegen een door de Verenigde Staten gesteund Groot-Brittannië. Er was een chronisch tekort aan olie en de voedselsituatie was fragiel. Alleen de Sovjet-Unie kon genoeg brandstof en ijzererts voor het Duitse militair-industrieel complex leveren. De voedseloverschotten van Oekraïne en de olie uit de Kaukasus waren nodig om Duitsland onafhankelijk te maken van overzeese bevoorrading: alleen met deze voorraden kon Duitsland een langdurige oorlog volhouden.²⁴⁸

De militair-strategische overwegingen die werden gemaakt en de grote nadruk op economische belangen in het Molotov-Ribbentroppact laten zien dat economische overwegingen al heel vroeg een grote rol speelden bij de Duitse beschouwingen over de uitbreiding van Lebensraum im Osten. Bij de plannen voor de aanval op de Sovjet-Unie lijkt het dan ook onvermijdelijk dat er aandacht zou worden geschonken aan de economische aspecten die een aanval met zich mee zou brengen. Een flink deel van de voedselvoorziening

---

243 Weinberg, *Germany and the Soviet Union*, 73.

244 Ibidem, 72.

245 Ibidem, 146.

246 Ibidem, 147.

247 Overly, 'Mobilisation', 624.

248 Tooze, *Wages of destruction*, 423.

in Duitsland kwam vanuit de Sovjet-Unie en deze zou ook nodig zijn bij bezetting van het gebied. Voor hun wapenproductie kon de Duitse oorlogseconomie nauwelijks zonder de grondstoffen uit de Sovjet-Unie.

Zijn deze beschouwingen zichtbaar in een planning voor de aanval en de bezettingspolitiek van de Sovjet-Unie? In de herfst van 1940 werd Göring door Hitler belast met de voorbereidingen voor de exploitatie van de Sovjetgebieden die veroverd zouden gaan worden. Een gebrek aan coördinatie is hier al duidelijk zichtbaar. Voordat Göring met zijn Vierjarenplan begon met de voorbereidingen, was Thomas al op eigen initiatief begonnen met het verzamelen van Ruslandspecialisten. Deze voerden in de *Arbeitsstab Rußland* voor Thomas een studie uit naar de economische aspecten van een oorlog in het oosten en de bezetting van de Sovjet-Unie. Het eindverslag werd ook aan Göring voorgelegd.²⁴⁹ Thomas was op economische gronden tegen een aanval op de Sovjet-Unie, omdat Duitsland dan zijn transitroute door Siberië kwijt zou raken. Ook al zou Duitsland het westelijke deel van de Sovjet-Unie bezetten, het voor de oorlogsindustrie noodzakelijke rubber moest uit het Verre Oosten komen en die toevoer zou geblokkeerd worden. Eerder had Thomas al een Driejarenplan gemaakt voor de behoefte aan ruwe materialen. Zijn conclusie was dat het, gezien de mogelijke economische mobilisatie, onmogelijk zou zijn een offensieve oorlog te voeren.²⁵⁰ Het grote tekort aan arbeidskrachten werd door Thomas als het grootste economische knelpunt genoemd.²⁵¹ Ook Göring was tegen een aanval op de Sovjet-Unie, althans in dit stadium. Hij wilde eerst de al bezette gebieden consolideren. Een aanval op de Sovjet-Unie in dit stadium zou te grote economische spanningen geven.²⁵² Hitler wilde zich echter niet door economische argumenten laten weerhouden.²⁵³ Hij werd hierbij gedreven door angst voor de inmenging van de Amerikanen, wat eigenlijk ook een economisch argument was. De economische gevolgen van een inval in de Sovjet-Unie werden door Hitler blijkbaar van minder strategisch belang geacht dan de economische gevolgen van een eventuele actieve Amerikaanse steun aan Frankrijk en Groot-Brittannië.

Begin 1941 voorzagen Duitse planners al een groot tekort aan graan, mede als gevolg van slechte oogsten. De invasie van de Sovjet-Unie moest zich snel terugverdienen, zowel voor het op gang houden van de voedselproductie als voor de levering van olie en metalen. Backe was er van overtuigd dat de bezetting van vooral Oekraïne Duitsland zou verlossen van

---

249 Streit, *Keine Kameraden*, 62.

250 Tooze, *Wages of destruction*, 336.

251 Overy, 'Mobilisation', 625.

252 Mazower, *Hitler's empire*, 135.

253 Weinberg, *Germany and the Soviet Union*, 151.

alle economische zorgen. Het was het enige deel van de Sovjet-Unie met een voedseloverschot.²⁵⁴ Hoewel in april 1941 Rosenberg door Hitler werd belast met de centrale regie over alle Oost-Europese gebieden, met het daartoe speciaal ingestelde *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete* (RmfbO), moest hij zich volgens Hitler echter niet inhoudelijk bemoeien met het intern bestuur van de Reichskommissariaten, maar alleen met brede algemene directieven.²⁵⁵ Zo kreeg op 12 februari 1941 Backe van Hitler de complete volmacht voor de landbouwexploitatie van de bezette gebieden van de Sovjet-Unie.²⁵⁶ De verdeling van verantwoordelijkheden bleef echter diffuus omdat de rechterhand van Backe, Hans-Joachim Riecke, later ook weer een hoge positie in Rosenbergs *Ostministerium* kreeg op landbouwgebied.²⁵⁷ Tegen de tijd van de invasie was de invloed van Rosenberg zelf op het economisch beleid echter nihil geworden.²⁵⁸

Het lijkt er op dat er niet zozeer werd nagedacht over hoe kolonisatie en graanproductie in de bezette gebieden moesten gaan verlopen, maar meer over de verdeling van het al beschikbare graan of over het graan dat na de verovering nog door de lokale bevolking zou worden geproduceerd. In een *Staatssekretäre*-bijeenkomst van 2 mei 1941 werd besproken hoe de voedselvoorziening voor vooral het Duitse leger op peil moest worden gehouden na een invasie. Hoewel niet met volledige zekerheid is te zeggen waren bij deze bespreking zeer waarschijnlijk Thomas, Jodl, Körner (direkt ondergeschikte van Göring), Rosenberg, Meyer en Backe aanwezig.²⁵⁹ Er waren afgevaardigden van het *Wirtschaftsstab Ost* en het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van de Wehrmacht, het Vierjarenplan, de ministeries van Arbeid en Transport en Economie en de SS.²⁶⁰ De achtergrond van de verschillende aanwezigen laat zien dat er in ieder geval een poging werd gedaan tot afstemming van beleid tussen de verschillende instituten die zich met economische aangelegenheden in het oosten bezig hielden.

In het memorandum dat naar aanleiding van de *Staatssekretäre* bijeenkomst van 2 mei 1941 werd opgesteld is te lezen dat er al een vooropgezet plan was om de Wehrmacht-soldaten te voeden ‘van het land’ en door de lokale bevolking in de te veroveren gebiedsdelen voedsel te onthouden:

---

254 Weinberg, *Germany and the Soviet Union*, 147.

255 Ibidem, 145.

256 Alex J. Kay, ‘Germany’s staatssekretäre, mass starvation and the meeting of 2 May 1941’, *Journal of contemporary history* 41:4 (2006) 693.

257 Kay, ‘Germany’s staatssekretäre’, 694.

258 Mazower, *Hitler’s empire*, 147.

259 Kay, ‘Germany’s staatssekretäre’, 694.

260 Ibidem, 696.

1. De oorlog kan alleen continue worden gevoerd als de hele Wehrmacht wordt gevoerd door Rusland gedurende het derde jaar van de oorlog.
2. Als resultaat daarvan zullen x miljoen mensen zonder twijfel sterven, als dat wat noodzakelijk is voor ons van het land wordt gehaald.²⁶¹

In het memorandum wordt openlijk gesproken van de verhongering van 'x miljoen mensen', en wordt daarom ook wel het *Hungerplan* genoemd. Het betreft hier voornamelijk de gebieden Noord- en Centraal-Rusland en Belarus. De administratieve verdeling van de te bezetten gebieden van de Sovjet-Unie wordt ook duidelijk aan de hand van deze bijeenkomst. De gebieden werden verdeeld in gebieden met een voedseloverschot (Oekraïne, Zuid-Rusland en de Kaukasus) en gebieden met een tekort aan voedsel (Noord-Rusland, Centraal-Rusland en Belarus). Vooral deze laatste gebieden zouden van voedsel worden onthouden. Het memorandum over de bijeenkomst van 2 mei 1941 noemt Alex J. Kay een 'blauwdruk voor massamoord': het zou om de verhongering van ongeveer 30 miljoen mensen gaan.²⁶² De Wehrmacht was dus volledig op de hoogte van de *Hungerpolitik*.²⁶³ Kay concludeert uit dit memorandum dat het duidelijk was dat er geen snelle opbouw zou komen van de industriële infrastructuur, alleen indien noodzakelijk voor de behoeften van de troepen en de oorlogsinspanningen. Het Hungerplan onderstreept de ideologische factor bij de planning voor de invasie: de politiek van verschroeide aarde van Stalin was immers nog niet bekend en daarom was er ook nog geen tekort aan graan te voorzien.

Dat er geen opbouw van de industriële infrastructuur zou komen in Oekraïne blijkt ook uit de bedoelingen van Backe, die een bewuste politiek van deïndustrialisatie in de Sovjet-Unie wilde doorvoeren. In de continentale *Grossraumwirtschaft* zou volgens hem een verdeling van arbeid moeten komen naar regio. Het westen zou geïndustrialiseerd moeten worden en het oosten zou vooral landbouwgebied worden. Backe gaf hierbij geen enkel belang aan de enorme ijzer- en staalindustrie en de kolenvoorraden die in Duitse handen zouden komen.²⁶⁴ Ook Göring leek meer oog te hebben gehad voor graan dan voor industrie. Hij wilde een zo hoog mogelijke voedseloverschot uit de regio hebben en een middel daartoe was de hoeveelheid

---

261 Document 2718-PS van het Neurenberg tribunaal, zoals gepubliceerd op de website van Cornell University Law Library:

http://library2.lawschool.cornell.edu/donovan/pdf/Nuremberg_4/Vol_XII_28_04_01.pdf

262 Kay, 'Germany's staatssekretäre', 689.

263 Schulte, *The German army*, 88.

264 Mazower, *Hitler's empire*, 282.

voedsel voor de lokale bevolking zo laag mogelijk houden.²⁶⁵

Volgens Aly leunde het Nazi-regime sterk op wetenschappelijke experts voor haar ideeën en planning van de economische exploitatie van de Sovjet-Unie. Deze wetenschappelijke experts waren actief in de hoogste ambtelijke regionen en bepalend voor het beleid dat vooral door het Vierjarenplan gevoerd werd. Deze economen, landbouwdeskundigen, demografen, en statistische experts maakten deel uit van de planningcommissies in het Vierjarenplan en waren verantwoordelijk voor wat Aly de ‘economie van de *Endlösung*’ noemt.²⁶⁶ Dit waren de experts die met ideeën kwamen om van Oekraïne de graanschuur van Europa te maken en daarbij berekenden wat de voordelen waren om miljoenen Sovjetburgers te laten verhongeren.²⁶⁷ Aly benadrukt dat de plannen niet raciaal waren gemotiveerd maar uitsluitend rationeel-economisch. De plannen sloten nauw aan bij het GPO en de invasie van de Sovjet-Unie. Vooral de bezetting van Oekraïne werd gezien als een mogelijkheid om elk economisch en sociaal probleem op te lossen.²⁶⁸ Toch waren de experts niet blind voor de mogelijke negatieve gevolgen van een bezetting. De economische adviseurs van Göring waren bang dat door gebrek aan brandstof de gemechaniseerde collectieve landbouw in Oekraïne tot stilstand zou komen en daarmee ook de graanproductie.²⁶⁹ Ook Rosenberg waarschuwde voor de negatieve effecten van de plannen voor economische exploitatie. Uitvoering van de plannen zouden, net als in Polen, de inwoners tot vijand van Duitsland maken en daarom politiek zeer onwenselijk zijn.²⁷⁰

Net als met de invasie in Polen kreeg de Wehrmacht instructies mee over hoe om te gaan met de lokale bevolking en de krijgsgevangenen. Op 18 december 1940 vaardigde Hitler een formeel directief uit waarin hij de beslissing voor de invasie van de Sovjet-Unie bevestigde. In de paar maanden daarna werden de richtlijnen voor de troepen uitgewerkt.²⁷¹ Het is interessant te zien wie er bij de plannen voor de richtlijnen voor de troepen betrokken waren. Dit waren naast Hitler zelf vooral Himmler, Heydrich, Göring en het OKW. Volgens Kershaw was het vooral Hitler die de plannen autoriseerde en de anderen die de plannen initieerden. Om de plannen en doelen van de veelal concurrerende machtsgroepen met elkaar in overeenstemming te brengen zouden volgens Kershaw vooral de meest radicale ideeën geaccepteerd

---

265 Götz Aly en Susanne Heim, *Architects of annihilation: Auschwitz and the logic of destruction* (Princeton 2003) 246.

266 Aly, ‘Planning intelligentsia’, 94.

267 Ibidem, 95.

268 Ibidem, 101.

269 Mazower, *Hitler's empire*, 138.

270 Ibidem, 148.

271 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 344.

worden, en deze kwamen vooral van Heydrich en Himmler.²⁷² In maart 1941 werd herhaaldelijk door Hitler met de leger top gesproken over de aard van de oorlog, waarbij vrijwel geen sprake van oppositie van de kant van de Wehrmacht was. De top van de Wehrmacht was volledig op de hoogte van de ideologische oorlogsdoelen, zoals het vernietigen van het joods-bolsjewisme. Er werd openlijk gesproken van een Vernichtungskrieg.²⁷³ Half maart 1941 werd door Hitler ook gesproken van het vernietigen van de intelligentsia in Rusland, waardoor er geen mogelijkheid meer zou zijn voor een Russisch zelfbestuur.²⁷⁴ De parallellen met Polen zijn overduidelijk.

Op 13 mei 1941 werd door Hitler het zogenaamde Barbarossa-decreet uitgevaardigd, dat inhield dat het leger alle mogelijke middelen moest aanwenden om civiele bedreigingen of aanvallen tegen te gaan. Soldaten zouden niet vervolgd worden voor acties tegen burgers, mits ze daarbij niet de legerdiscipline zouden ondermijnen. Volgens instructies van het OKW moest familie van burgers die het leger aanvielen ter plekke worden gedood.²⁷⁵ Als individuele daders niet geïdentificeerd konden worden dan konden collectieve maatregelen tegen hele dorpen worden genomen. Deze richtlijnen werden op 6 juni 1941 gevolgd door het beruchte *Kommissarbefehl*, de ‘richtlijnen voor het optreden van troepen in Rusland’. Hierin stond dat politieke commissarissen de ergst denkbare vijanden waren, waarmee direct afgerekend diende te worden. Zij moesten ter plekke worden neergeschoten als zij gevangen werden genomen tijdens operaties of als zij verzet boden.²⁷⁶ Deze richtlijnen waren afkomstig van een legerleiding die welwillend Hitlers ideologische doelen naar operationele richtlijnen vertaalde.²⁷⁷ De leiding van de Wehrmacht probeerde haar machtspositie binnen de staat te verstevigen door volledig mee te werken aan de uitvoering van Hitlers ideologische politiek.²⁷⁸ De betekenis van het *Kommissarbefehl* voor de bezetting is dat van hogerhand de lokale commandanten welhaast een volledige vrijbrief kregen om naar eigen inzicht te handelen. De individuele officieren en niet de militaire rechtbanken gingen over het lot van vermeende politieke en raciale vijanden.²⁷⁹ De situatie verschilde van die ten tijde van de Poolse campagne vooral in de zin dat het nu vooraf juridisch duidelijker was welke

---

272 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 354.

273 Ibidem, 356.

274 Ibidem, 355.

275 Lower, *Nazi empire-building*, 31.

276 Omer Bartov, ‘German soldiers and the Holocaust’ in: Idem, *The Holocaust. Origins, implementations and aftermath* (London 2000) 177.

277 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 358.

278 Omer Bartov, *The Eastern front, 1941-45. German troops and the barbarization of warfare* (2e editie, New York 2001) 106.

279 Lower, *Nazi empire-building*, 33.

bevoegdheden de Wehrmacht had en wat er van het leger verwacht werd.

Net als in Polen droeg Hitler Himmler op tot het vormen van Einsatzgruppen voor veiligheidsoperaties achter de linies. In mei 1941 begon Heydrich met het samenstellen van deze Einsatzgruppen. Er werden weer vier Einsatzgruppen geformeerd die elk bestonden uit vier of vijf Einsatzkommandos. Vanaf het middenkader tot het hoger kader werd vooral hoger geschoold personeel aangetrokken.²⁸⁰ Voor politietaken vielen de Einsatzgruppen onder het bevel van de territoriale legercommandanten, maar voor politieke taken stonden zij onder direct gezag van het RSHA in Berlijn. De Einsatzgruppen konden geheel eigenmachtig optreden bij het uitvoeren van het *Kommissarbefehl*.²⁸¹ Wederom zijn de overeenkomsten met Polen opvallend. Pas op het laatste moment werden de groepen samengesteld, waarvan het kader geen ‘gewone’ mensen waren maar hoog opgeleide ideologisch overtuigde Nazi’s. Een kenmerkend verschil was echter de houding tot de plaatselijke bevolking. Twee dagen voor Operatie Barbarossa werden tijdens een briefing met de veiligheidstroepen in Oekraïne de procedures overlegd die tijdens de invasie moesten worden gevolgd. Er werd geen grote tegenstand verwacht en de Oekraïners werden als ‘Duitsers-vriendelijk’ bestempeld.²⁸² Voor de invasie werkte Himmler een uitgebreid plan uit om Oekraïense politiemensen te gebruiken als hulppolitie (*Hilfspolizei*). Orders om deze te werven golden echter alleen voor de civiele zones, niet voor de militaire zones.

Op 16 juli 1941 werd op een bijeenkomst op Hitlers hoofdkwartier in Rastenburg besloten dat de bezetting alleen Duitsland ten goede moest komen. Dit overigens geheel in overeenstemming met eerdere plannen. Er werden ook definitieve bezettingsdoelen geformuleerd voor het bestuur van de gebieden. Het uiteindelijke doel van de Duitsers was om het land radicaler te transformeren dan enig ander land tot nu toe. Hitler had een hekel aan de Russische steden, de grootste zouden vernietigd moeten worden. De veroverde gebieden zouden totaal gezuiverd en geordend moeten worden langs raciale lijnen. Lower definieert de Duitse plannen voor de bezettingpolitiek als het ‘nastreven van Lebensraum, het voeren van een genocidale oorlog tegen raciale en politieke vijanden, een kolonisatiecampagne voor Duitse migratie en totale economische exploitatie en de onderdrukking van de oorspronkelijke bevolking en hun cultuur.’²⁸³ Toch was er bij Hitler ook enige ambivalentie ten opzichte van de Oekraïense bevolking. Hij zag blonde Oekraïners met blauwe ogen die nazaten zouden zijn

---

280 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 382.

281 Evans, *The Third Reich at war*, 176.

282 Lower, *Nazi empire-building*, 32.

283 *Ibidem*, 28.

van de Duitse Goten uit de vierde eeuw.²⁸⁴

Het beeld is dat op institutioneel niveau op verschillende manieren werd gedacht over de economische gevolgen van een invasie van de Sovjet-Unie. Hoewel het misschien vooral militair-strategische of ideologisch-rationele overwegingen zijn geweest die tot de aanval op de Sovjet-Unie hebben geleid, staat het echter vast dat iedereen zich bewust was van de enorme economische mogelijkheden die de Sovjet-Unie bood en dat die al in een vroeg stadium meespeelden bij de planning van de invasie. Desalniettemin waren er nauwelijks concrete plannen over hoe de rijkdommen van de Oekraïne geëxploiteerd moesten gaan worden. Net als in Polen was ook de Oekraïense bevolking Slavisch en zou op den duur moeten verdwijnen. In Polen was duidelijk geworden dat er echter te weinig etnische Duitsers waren om de lokale bevolking te vervangen en dit probleem zou zich in Oekraïne ook manifesteren. Het zou niet leiden tot een ander beleid in Oekraïne. Na 1942 werden er geen plannen voor de bezette gebieden meer gemaakt. Vanwege het steeds verder uit het zicht raken van een ‘eindoverwinning’ vaardigde Hitler in 1943 een totale ban op alle naoorlogse planning uit.²⁸⁵

Verschil tussen Polen en de Sovjet-Unie

Hebben bij de plannen voor de inval in de Sovjet-Unie andere factoren, of een andere weging van factoren, gespeeld dan bij de inval in Polen? In zowel Polen als de Sovjet-Unie waren er joden en Slavische Untermenschen die een bedreiging vormden voor het Duitse ras. In het geval van de Sovjet-Unie werd dit echter ook nog eens gecombineerd met het joods-bolsjewisme als ultieme ideologische vijand. Als vervolgens het ideologisch-economisch doel van autarkie er bij betrokken wordt dan zou de bezetting van Polen vooral instrumenteel zijn: als springplank naar de Sovjet-Unie en als economisch wingewest.

Volgens Overy stond de effectiviteit voor de nazi-economie vooral bij Göring voorop. Göring zag de relatie tussen de economische structuur en het politieke systeem als cruciaal voor de aard van dat systeem.²⁸⁶ Het ideologisch overheersend idee was een economie die sterk genoeg was om Duitslands imperiale ambities te vervullen.²⁸⁷ Aangezien het niet vanzelfsprekend was dat de economische capaciteit van het Altreich toereikend zou zijn voor deze imperiale ambities, ligt het voor de hand dat de bezettingspolitiek in Polen ook een economisch doel zou moeten dienen.

---

284 Berkhoff, *Harvest of despair*, 35.

285 Lower, *Nazi empire-building*, 211.

286 Overy, *Goering*, 3.

287 Ibidem, 75.

Het idee dat de bezetting van Polen ideologisch van ondergeschikt belang was voor de Nazi's wordt onderschreven door Rossino. Deze omschrijft de Sovjet-Unie als de primaire vijand van Nazi-Duitsland. Met de verovering van de Sovjet-Unie als uiteindelijk doel voor ogen lag Polen simpelweg geografisch in de weg.²⁸⁸ Dat Polen ideologisch minder belangrijk was voor Duitsland zou ook blijken uit het feit dat de Duitsers zouden hebben geprobeerd met Polen een anti-cominternpact te vormen. Dat dit is mislukt zou vooral te wijden zijn geweest aan de Poolse angst voor Duitse dominantie. Helemaal overtuigend lijkt een ideologisch onderscheid ten aanzien van de houding ten opzichte van Polen en de Sovjet-Unie niet, aangezien tegen alle ideologische overtuigingen in het toch ook mogelijk was een pact tussen Duitsland en de Sovjet-Unie tot stand te brengen. Gezien de economische verhoudingen tussen Duitsland en de Sovjet-Unie ligt het in ieder geval wel voor de hand dat naast ideologische beschouwingen ook economische belangen bij de bezetting van Polen een grote rol hebben gespeeld. Ook Förster laat de ideologische factor bij de inval in de Sovjet-Unie zwaarder wegen dan bij de inval in Polen. Het voornaamste verschil tussen de uiteindelijk gevoerde bezettingspolitiek in Polen en de Sovjet-Unie was volgens hem dat bij de laatste geen onderscheid meer was tussen ideologische en militaire doelen.²⁸⁹

De invasie van de Sovjet-Unie

Aangezien de strijd tegen de Sovjet-Unie een oorlog zou worden tegen de ultieme ideologische vijand was het van het begin af aan duidelijk dat de strijd zo hard mogelijk gevoerd zou moeten worden. Het *Kommissarbefehl* gaf praktisch een vrijbrief om met ongeremde hardheid op te treden tegen burgers die zich in militaire operaties wilden mengen en om willekeurig mensen op te pakken en te executeren.²⁹⁰ Ook al wilde de legertop tegemoet komen aan de radicale ideeën van Hitler over het soort Vernichtungskrieg dat gevoerd zou moeten worden, niet iedereen in de top van de Wehrmacht was het hiermee eens. Meerdere commandanten waren tegen betrokkenheid bij excessen van Wehrmacht-soldaten, zeker als deze buiten de normale gevechtshandelingen plaatsvonden: zij zouden de reputatie van de Wehrmacht schaden. De reacties vanuit de top varieerden overigens. Generaal Karl-Heinrich von Stülpnagel, commandant van het 17^e leger, veroordeelde veel acties, waaronder het neerschieten van groepen burgers, vanwege het willekeurige karakter ervan. Hij was niet tegen acties op zich, maar wel als ze ongedisciplineerd gebeurden. Von Stülpnagel was er wel

---

288 Rossino, *Hitler strikes Poland*, 3.

289 Förster, 'Barbarossa revisited', 22.

290 Streit, *Keine kameraden*, 50 en 76.

voorzitter van om joodse en communistische burgers direct te doden bij verzetsdaden of sabotage.²⁹¹ Onder de militaire leiders was er vooral meningsverschil over de gradatie van wreedheden die tegen krijgsgevangenen en burgers geoorloofd waren, maar weer niet waar het joden betrof. Het bevestigt volgens Lower het beeld dat er meerdere standpunten werden ingenomen op de hogere niveaus. Toch is het belangrijk te constateren dat, ook voor de gevoerde bezettingspolitiek, de Wehrmacht vanwege haar politieke positie er veel aan was gelegen zich te conformeren aan de ideologische doelen van Hitler en Himmler. Het lijkt er op dat deze ideologische doelen de doorslaggevende factor zijn geweest bij de houding van de legerleiding.

De strategie voor de aanval was dat gemotoriseerde pantsereenheden zo snel mogelijk in de Sovjetgebieden zouden doordringen, om vervolgens de vijandelijke legers te omsingelen. Hitler zelf had al voor de aanvang van Unternehmen Barbarossa opgemerkt dat de Russen de meeste divisies vlak aan de grens met het Reich hadden gestationeerd. Dit zou een groot voordeel zijn, omdat zij bij een aanval snel zouden kunnen worden omsingeld.²⁹² Door de tactiek van enorme omsingelingen kon dus bij voorbaat al rekening worden gehouden met grote groepen Sovjet-soldaten die in de gebieden achter de frontlinies zouden belanden en gevangen konden worden genomen.²⁹³ Om Sovjetsoldaten te bewegen zich vrijwillig over te geven werden door de Duitsers propagandafolders verspreid waarin stond dat zij goed behandeld zouden worden. Dezelfde folders, op grote schaal uitgestrooid vanuit de lucht, suggereerden dat de werkelijke vijanden van Duitsland de joden waren, de uitdragers van het bolsjewisme. Gewone soldaten zouden niets te vrezen hebben. De campagne had effect en enorme aantallen deserteurs gaven zich vrijwillig over.²⁹⁴ Een andere reden van het grote aantal krijgsgevangenen was de enorme desertie onder de Sovjetsoldaten. Veel manschappen waren gedwongen in dienst van het Rode Leger. Zeker de Oekraïense soldaten waren geen overtuigde communisten en beschouwden het regime van Stalin als een onderdrukkingsmacht. De komst van het Duitse leger werd dan ook door velen aangegrepen om zich te onttrekken aan het Rode Leger.²⁹⁵ Uiteindelijk werden ruim drie miljoen Sovjet-soldaten krijgsgevangenen gemaakt.²⁹⁶ Een groot deel van hen werd in Oekraïne gevangen genomen.²⁹⁷

291 Lower, *Nazi empire-building*, 54.

292 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 385.

293 Hannes Heer, 'The Logic of the war of extermination. The Wehrmacht and the anti-partisan war', in: Hannes Heer en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in World War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000) 93.

294 Lower, *Nazi empire-building*, 34.

295 Berkhoff, *Harvest of despair*, 12.

296 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 394.

297 Berkhoff, *Harvest of despair*, 11.

Eind augustus 1941 vormde de grote aantallen gevangen al een enorm probleem. Het aantal was nog verder toegenomen door maatregelen die door de veiligheidsdivisies werden genomen, die toegewezen waren aan iedere legergroep. Tot de taken van deze veiligheidstroepen behoorden het opsporen en onschadelijk maken van ‘vijandige elementen’, het arresteren van burgers die werden verdacht van collaboratie en het voorkomen van opstanden en sabotage.²⁹⁸ Dit leidde tot situaties zoals bij Vinnytsia, waar alle ongetrouwde mannen tussen 16 en 55 als verdacht werden beschouwd en werden opgepakt.²⁹⁹ Door de vele opgepakte burgers en krijgsgevangenen waren er inmiddels enorme gevangenkampen ontstaan, vrijwel zonder enige voedselvoorzieningen. Gevangenen moesten, wegens gebrek aan transport, lopend op weg naar de kampen. Zij die onderweg instortten en niet verder konden lopen werden ter plekke doodgeschoten. Dit was een opdracht vanuit de Wehrmacht zelf, uitgevaardigd door Von Reichenau.³⁰⁰ Aan de andere kant kwam er ook een opdracht van het OKH om de gevangenen zoveel mogelijk per trein of vrachtauto te transporteren aangezien de aanvoerroutes voor de Duitse troepen werden geblokkeerd door de lange colonnes gevangenen.³⁰¹ Een veel voorkomende verklaring in de literatuur voor deze tegenstrijdigheden is dat de Duitsers onvoorbereid waren en niet goed wisten wat er met de gevangenen moest gebeuren en ook niet in staat waren om in korte tijd op grote schaal voedselvoorzieningen te regelen. Dit lijkt echter zeer onwaarschijnlijk. Al vanaf de planningsfase van Operatie Barbarossa was het duidelijk dat grote delen van het Rode Leger in Duitse handen zou vallen. Volgens Christian Gerlach was het onthouden van voedsel aan de kampen een doelbewust onderdeel van de Hungerpolitik, met genocidale intenties en consequenties. Het was geen toeval dat de legerleiding een enorme propagandacampagne voerde om Sovjet-soldaten over te halen naar Duitsers over te lopen om hen vervolgens over te laten aan het lokale Wehrmacht-bestuur met nauwelijks middelen.³⁰² De manier van omgang met krijgsgevangenen werd daarom grotendeels bepaald door lokale omstandigheden, maar met volledige instemming van bovenaf.

In aanvulling op Gerlach kan nog een ander argument worden aangedragen dat de raciale factor in de bezettingspolitiek aantoont. In West-Europa namelijk waren ook grote aantallen

---

298 Heer, ‘The Logic of the war of extermination’, 94.

299 Lower, *Nazi empire-building*, 59.

300 Evans, *The Third Reich at war*, 183.

301 Christian Streit, ‘Soviet prisoners of war in the hands of the Wehrmacht’ in: Hannes Heer en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in World War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000) 81.

302 Lower, *Nazi empire-building*, 60.

soldaten gevangen genomen, ook in zeer korte tijd, en deze werden wel van voedsel voorzien.³⁰³ Blijkbaar was het organiseren van voedsel best mogelijk, zeker gezien het feit dat 1941 een jaar was zonder voedseltekorten. Het najaar was tevens oogsttijd, dus zeker in de tweede helft van Operatie Barbarossa zou er geen tekort aan voedsel hoeven te zijn. Daar kan tegenin worden gebracht dat Stalin een tactiek van verschroeiende aarde toepaste, wat de oorzaak zou kunnen zijn geweest van een slechte oogst. Doel van Stalins tactiek was immers alles te vernietigen dat de Duitsers zouden kunnen gebruiken. Ook dit lijkt echter geen argument, aangezien Stalins tactiek pas later zijn beslag kreeg en de Sovjet-gevangenen al van begin af aan voedsel werd onthouden. Een vermeend voedseltekort speelde ook volgens Karel C. Berkhoff nauwelijks mee bij de dood van de vele krijgsgevangenen. Volgens hem werden de beperkingen in Oekraïne vaak overdreven. De werkelijkheid met de aanvoer van voedsel en andere middelen viel volgens Berkhoff mee en het was vooral de racistische ethos die verantwoordelijk was voor de dood van de Russische krijgsgevangenen.³⁰⁴

Al tijdens de invasie werd een begin gemaakt met de opsporing van etnisch Duitse Oekraïners (Volksdeutsche), door het door Himmler opgerichte *Sonderkommando Rußland*. Dit Sonderkommando kwam direct achter de Wehrmacht aan en begon met hulp van de SiPo en de SD de Volksdeutsche te registreren die onder bestuur van de Nazi's kwamen. Het eerste doel van het Sonderkommando in het oosten was de stad Zhytomyr, waar zij hoopte de Volhynian Duitsers te vinden.³⁰⁵ Stalin daarentegen beschouwde de Volksdeutsche als potentieel gevaar en zij werden zoveel mogelijk geëvacueerd of vermoord door het terugtrekkende Rode Leger en de NKVD, de Sovjet-veiligheidsdienst. De Volksdeutsche die achterbleven kwamen op de DVL, geregistreerd door een Sonderkommando onder leiding van Einsatzgruppe C. Hoewel de Volksdeutsche veelal laaggeschoold waren, kwamen zij toch op hogere bestuurlijke posities terecht. Dit leidde tot afgunst bij de rest van de bevolking afgunstig. Veel Volksdeutsche hielpen het Nazi-bewind en meldden zich aan bij de hulppolitie. Zij hielpen met het identificeren van joden en participeerden in anti-joodse moordpartijen.³⁰⁶ Raciale politiek was van het begin af aan een van de belangrijkste factoren in de bezettingspolitiek, duidelijk gestuurd van bovenaf. De nauwe betrokkenheid van Hitler en Himmler blijkt onder andere uit het feit dat zij in de regio Zhytomyr al snel na de invasie hun hoofdkwartier zouden vestigen.

---

303 Streit, 'Soviet prisoners', 81.

304 Berkhoff, *Harvest of despair*, 44.

305 Lower, *Nazi empire-building*, 40.

306 Ibidem, 41.

Ook het vermoorden van de intelligentsia kreeg hoge prioriteit. Voor de definitie van ‘intelligentsia’ werd de lat echter wel heel erg laag gelegd. In veel gevallen betekende het dat iedereen die kon lezen en schrijven vermoord werd. De geplande moordpolitiek werd zowel door de SS Einsatzgruppen als door de Wehrmacht uitgevoerd.³⁰⁷

Het militair bestuur in Oekraïne

Anders dan Polen was de oorlog niet na vijf weken afgelopen maar had deze een veel meer permanent karakter, hoewel Hitler aanvankelijk had voorzien dat de oorlog in een paar maanden voorbij zou zijn.³⁰⁸ De bestuurlijke plannen waren in eerste instantie gebaseerd op een snelle Duitse overwinning, waarna het militair bestuur zou worden overgedragen aan een civiel bestuur. De bezette gebieden werden onderscheiden in *Rückwärtige Armeegebiete*, de gebieden direct achter front en ongeveer 20 tot 50 kilometer diep, en *Rückwärtige Heeresgebiete*, ongeveer 100 km diep. Achter de Rückwärtige Heeresgebiete kwamen de gebieden met civiel bestuur.³⁰⁹ Uiteindelijk zou toch ruim de helft van de veroverde gebieden altijd onder militair bestuur blijven. Zo werden van de vier geplande Reichskommissariaten slechts Oekraïne en Ostland daadwerkelijk verwezenlijkt. Het is echter moeilijk om alleen over de Reichskommissariaten onder civiel dan wel militair bestuur te praten, aangezien de frontlijnen zeer dynamisch waren, en daarmee ook de achterliggende legergebieden. Er bleef daarom ook altijd een sterke component van militair bestuur aanwezig. Hoewel in het civiel bestuur van het Reichskommissariat Oekraïne de hoogste bestuurlijke functie werd bekleed door de Reichskommissar, bleef het leger ook gerepresenteerd door de *Wehrmachtbefehlshaber*. Na de Reichskommissar was dit, op papier althans, de tweede machtigste man.³¹⁰

Het Duitse leger en de SS stelden een militair bestuur in dat zou duren van juli 1941 tot november 1941, enigszins afhankelijk per regio binnen Oekraïne vanwege de dynamische frontlijnen. Het lijkt voor de hand te liggen dat er onmiddellijk een begin zou worden gemaakt met de economische exploitatie van de bezette gebieden. In de studie van Schulte wordt echter benadrukt dat er, in tegenstelling tot West-Europa, geen duidelijke geschreven richtlijnen waren over hoe de *Militärverwaltung* er in het oosten uit zou moeten zien. De Wehrmacht zag zichzelf gedwongen als een instrument in de bezettingspolitiek in de Sovjet-Unie.³¹¹ De bestuursstructuur die direct na bezetting werd neergezet zou intact blijven tot

---

307 Burleigh, *The Third Reich*, 554.

308 Mazower, *Hitler's empire*, 140.

309 Schulte *The German army*, 55.

310 Ibidem, 53.

311 Ibidem, 54.

1944. De nadruk bij het bestuur lag op veiligheidsmaatregelen en later ook op economische exploitatie. Het militaire bestuur bestond uit commandantsposten op het platteland, in de dorpen en in de steden, de *Feldkommandanturen*, *Ortkommandanturen* en *Stadtkommandanturen*. In zowel het militaire als het civiel bestuur speelde Himmlers SS-politie een centrale rol, waarbij op het platteland veelal op collaborateurs werd gesteund.³¹² De SS deelde de streken administratief in in politiedistricten en had daar haar eigen hoofdkwartiereren. Politie-eenheden van de SS werkten samen met mensen van Görings Vierjarenplan om de Wehrmacht te ondersteunen in het veiligstellen van de nieuw veroverde gebieden en het zoveel mogelijk onttrekken van economisch waardevolle goederen voor de troepen.³¹³ Ook hier is terug te zien dat er een onduidelijke afbakening van verantwoordelijkheden was. In ieder Heeresgebied was een *Wirtschaftsinspektion* actief en onder bevel van veiligheidstroepen tevens een *Wirtschaftskommando*. Deze vielen onder commando van de uit Berlijn opererende *Wirtschaftsstab Ost*, maar bij operationele doeleinden direct onder het bevel van de legerleiding. Hierin was sprake van een zeer complexe bevelstructuur, wat in de hand werkte dat op lokaal niveau een redelijke mate van autonomie bestond in economische aangelegenheden.³¹⁴ Net als bij de behandeling van krijgsgevangenen is ook hier terug te zien dat op hoog niveau de politiek werd bepaald, al dan niet met conflicterende belangen, en dat toch op lokaal niveau de uitvoering werd bepaald.

De eerste zorg voor het militair bestuur was het pacificeren van de *Rückwärtige Heeresgebiete*. Dit was een enorme klus voor het leger, dat eigenlijk een soort politiemacht werd. Russische soldaten die in burgerkleding opgepakt werden moesten direct worden doodgeschoten. Alle dorpen moesten worden doorzocht op vijandige militia, saboteurs en communisten.³¹⁵ Op 11 juli 1941 droeg het Sovjet Centraal Comité de achtergebleven soldaten van het Rode Leger en de lokale bevolking op een partizanenoorlog te organiseren. Deze kwam echter in de eerste zes maanden na de invasie nauwelijks van de grond. De troepen waren veelal ongecoördineerd en geïsoleerd. Veel sovjet-soldaten vluchtten niet uit ideologische overwegingen naar de bossen om verder te strijden, maar vooral uit angst direct te worden doodgeschoten als zij zich overgaven aan de Duitsers.³¹⁶ Toch had de partizanenoorlog uiteindelijk succes. In een studie van Schulte, over de bezettingspolitiek onder het militair bestuur in twee gebieden in de *Heeresgruppe Mitte*, wordt benadrukt dat

---

312 Lower, *Nazi empire-building*, 44.

313 Ibidem, 45.

314 Schulte, *The German army*, 65.

315 Heer, 'Logic of the war of extermination', 94.

316 Ibidem, 96.

veel ‘bezet’ land in Oekraïne helemaal niet onder daadwerkelijk militair bestuur kwam.³¹⁷ De door Schulte bestudeerde regio’s lijken illustratief voor de hele Oekraïne. Schattingen zijn dat partizanen bijna de helft van de achterliggende legergebieden controleerden.³¹⁸ Behalve de partizanenoorlog was ook het moeilijk begaanbaar terrein, door veel moeras, sneeuw of modder bijna de helft van het jaar onbruikbaar, mede de oorzaak dat de Wehrmacht over grote delen van de Sovjet-Unie geen controle kreeg. Bij Walter von Reichenau, de commandant van het 6^e leger in Oekraïne, lijkt een duidelijke koppeling aanwezig te zijn geweest tussen ideologisch-rationele doelen en de veiligheidssituatie in de veroverde gebieden. Hij achtte betrokkenheid van de Wehrmacht bij wreedheden tegen joden en andere burgers noodzakelijk om de veiligheid in de veroverde gebieden te waarborgen. In een memo van oktober 1941 stelde Von Reichenau dat de strijd tegen de vijand achter het front niet serieus genoeg gevoerd werd. De soldaat diende volgens hem twee plichten te vervullen: ‘ten eerste de complete vernietiging van de bolsjewistische ketterij, de Sovjetstaat en zijn leger, en ten tweede de genadeloze uitroeiing van wrede en verraderlijke vreemde elementen om daarmee het leven van het Duitse leger in Rusland veilig te stellen.’ Om de Wehrmacht daarbij te helpen werd veelvuldig de hulp van SS-brigades aangevraagd.³¹⁹ Daarmee zou al in de eerste periode van de bezetting een enorme escalatie van geweld plaatsvinden.³²⁰

Vanwege een groot tekort aan personeel werd voor het bestuur op grote schaal gebruik gemaakt van etnische Duitsers en Oekraïense dorpsoudsten en militieleden.³²¹ Het bestuur leunde vooral zwaar op de Oekraïense militia, die echter geen vuurwapens mochten dragen. Het leger wilde op elke 10 huishoudens een politiemann. Hoezeer de Oekraïners mee wilden werken blijkt uit het aantal meldingen voor de *Hilfspolizei* en de *Ordnungsdienst*. Hoewel onbetaald was er blijkbaar geen gebrek aan vrijwilligers.³²² Zowel leger als SS rekruteerden ook onder de krijgsgevangenen voor dienst bij de veiligheids- en politietroepen.³²³ Het lijkt er op dat er in ieder geval één gebied was waarin alle Duitse partijen eendrachtig samenwerkten, namelijk op het gebied van veiligheidsmaatregelen. De SD controleerde de Oekraïense recruten, de SS trainde de politie en de Wehrmacht-commandanten namen hen in dienst. Bij patrouilles op het platteland bijvoorbeeld werkten de SS troepen nauw samen met de

---

317 Schulte, *The German army*, 42.

318 Ibidem, 50.

319 Lower, *Nazi empire-building*, 56.

320 Jürgen Matthäus, ‘Controlled escalation: Himmler’s men in the summer of 1941 and the Holocaust in the occupied Soviet territories’, *Holocaust and genocide studies* 21:2 (2007) 218-242, aldaar 219.

321 Lower, *Nazi empire-building*, 48.

322 Ibidem, 50.

323 Ibidem, 49.

Wehrmacht en de lokale milities.³²⁴ Deze samenwerking was er ook in de raciale politiek, waarin de Wehrmacht naast de SS een belangrijke rol speelde. In de Zhytomyr regio bijvoorbeeld werd als onderdeel van de raciale politiek iedereen in kaart gebracht naar etniciteit. Dit gebeurde door en op initiatief van de Wehrmacht stadscommandant.³²⁵

Ook bij pogroms op joden was er sprake van een goede samenwerking tussen de SiPo-SD en de Wehrmacht. Aanvankelijk waren de pogroms ongecoördineerde acties, uitgevoerd door Ukraïners zelf. Met name gebeurde dit door Ukraïense nationalistes: uit wraakgevoelens over de vermeende betrokkenheid van joden bij wrede daden begaan door de terugtrekkende geheime politie van de Sovjets, of simpelweg om joodse bezittingen te kunnen roven.³²⁶ Later werden de pogroms zowel grootschaliger als planmatiger. Vaak vroegen de Einsatzkommandos bij de staf van de Wehrmacht ondersteuning aan voor de uitvoering ervan.³²⁷ Een berucht voorbeeld is de slachting van joden bij Bila Tserkva, in augustus 1941. Lokale SD'ers waren met hulp van de Wehrmacht betrokken bij massa-executies van joden, waaronder een grote groep kinderen. Aanvankelijk protesteerde de Wehrmacht tegen de executie van kinderen, de zaak belandde zelfs bij Von Reichenau. Er was echter vooral commentaar op hoe de slachting was georganiseerd, niet dat het gebeurde.³²⁸ Ook in andere gevallen waarbij gijzelaars, waaronder vrouwen en kinderen, werden gedood als vergeldingsmaatregel gebeurde dit in nauw overleg tussen de uitvoerende Sonderkommandos en de Wehrmacht-commandanten.³²⁹ Economische motieven speelden hierbij een zekere rol. De Wehrmacht zag de economische waarden van kleding in en nam de organisatie op zich, net zoals bij de slachting bij Babi Yar, om de kleren van de joodse slachtoffers te verzamelen, reinigen en te herdistribueren voor behoeftige etnische Duitsers.³³⁰ Behalve deze georganiseerde toe-eigening van joodse kleding vonden ook op grote schaal plunderingen plaats van met name joodse bezittingen, waaraan ook de Wehrmacht volop mee deed. Net als Aly benadrukt ook Dean de rol van het plunderen van de bezittingen van de lokale bevolking als

---

324 Lower, *Nazi empire-building*, 53.

325 Ibidem, 43.

326 Evans, *The Third Reich at war*, 223.

327 Wendy Lower, 'The "reibungslose" Holocaust? The German military and civilian implementation of the "Final Solution" in Ukraine' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 239.

328 Lower, 'The "reibungslose" Holocaust', 243.

329 Lawrence D. Stokes, 'Heinz Seetzen – Chef des Sonderkommandos 10a' in: Klaus-Michael Mallmann en Gerhard Paul eds., *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt 2004) 199.

330 Lower, 'The "reibungslose" Holocaust', 244.

economische motivator voor de oorlog.³³¹

Aan het einde van het militair bestuur, in het najaar van 1941, kwam er ook meer aandacht voor de mogelijke economische voordelen om krijgsgevangenen als arbeiders te gebruiken. Het beeld van de Duitse bezettingspolitiek is echter niet eenduidig. Aan de ene kant had Heydrich al gedetailleerde instructies uitgewerkt voor de Einsatzgruppen voor het segregeren van verschillende groepen gevangenen naar ras.³³² De raciaal minst waardevollen zouden door de SD worden gedood. Anderen werden gedwongen constructiewerk te doen in de nabijheid van de kampen, veelal onder supervisie van *Organisation Todt*.³³³ Vele krijgsgevangenen stierven hierbij en ook tijdens lange marsen van transitkampen naar permanente kampen. Ook waren er veel openluchtkampen waardoor, zeker tijdens de winter, het sterftecijfer nog eens extra hoog was. Tegen de tijd dat er concrete Duitse plannen waren om geschoolde arbeiders te gebruiken waren velen al gestorven in de eerste winter.³³⁴ Aan de andere kant zag de Wehrmacht, hoewel zij participeerde in de *Vernichtung* van de Russische krijgsgevangenen, toch de economische voordelen in van zoveel potentiële arbeiders. Zo werd er veel moeite gestoken om het spoorweganetwerk aan de praat te houden, waarvoor 22.000 Russen door de Wehrmacht werden ingezet.³³⁵ Pragmatische militaire leiders in de Oekraïne klaagden dat waardevolle arbeidskrachten voor de industrie of landbouw gevangen zaten. Velen van de Oekraïense gevangenen werden naar verloop van tijd toch vrijgelaten, wat weer op protest kwam te staan van Reichskommissar Koch, die bang was dat de voormalige gevangenen zich bij de partizanen aan zouden sluiten.³³⁶ Toen de oorlog langer duurde dan voorzien en er ook veel Duitse soldaten door het Rode Leger gevangen werden genomen, kwam daarbij nog de angst voor represailles tegen Duitse krijgsgevangenen.³³⁷

Het lijkt er op dat de Duitsers nauwelijks bewust voor een bepaalde politiek kozen maar constant zwabberden. Dit wordt nog eens geïllustreerd door de handelingen van Roques, commandant van de achterliggende legergebieden van Legergroep Zuid. Midden juli 1941 kwam hij met een eigen plan voor de krijgsgevangenen gemaakte Volksdeutsche. Alle etnisch Duitse krijgsgevangenen mochten niet worden vrijgelaten omdat zij het jaar daarvoor niet het aanbod hadden aangenomen zich vrijwillig in Duitse rijk te vestigen. Daardoor konden zij als

---

331 Martin C. Dean, 'Seizure of Jewish property and inter-agency rivalry in the Reich and the occupied Soviet territories' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 90.

332 Lower, *Nazi empire-building*, 61.

333 Ibidem, 62.

334 Ibidem, 63.

335 Schulte, *The German army*, 50.

336 Lower, *Nazi empire-building*, 66.

337 Evans, *The Third Reich at war*, 184.

raciaal waardeloos worden beschouwd. Een maand later kwamen er instructies van het OKH om juist deze groepen vrij te laten omdat zij nodig waren voor Duits bestuur.³³⁸

Tijdens en direct na de invasie lijken vooral raciale en veiligheidsoverwegingen de doorslaggevende factor te zijn geweest, later gingen ook economische factoren een rol spelen. Gezien de verschillende houdingen onder de lokale Wehrmacht-commandanten, gecombineerd met de soms tegenstrijdige doelen van de SS, maakte dat ondanks de directieven van bovenaf toch de situatie lokaal bepalend was voor de gang van zaken tijdens het militair bestuur. Het is hierbij moeilijk een eenduidige bezettingspolitiek te onderscheiden.

Bezettingspolitiek door civiel bestuur

Op 1 september 1941 werd het Reichskommissariat Ukraïne in het leven geroepen. De grenzen waren dynamisch en bewogen mee met de frontlinies. Een jaar later bereikte het gebied haar uiteindelijke grootte, om daarna weer snel te krimpen.³³⁹ Als Reichskommissar werd NSDAP-partijlid Koch aangesteld. Hij was door Göring naar voren geschoven voor deze post en vormde een middel voor hem om invloed te behouden.³⁴⁰ Ook bij Hitler viel Koch goed omdat hij het leger niet vertrouwde met het bestuur en daarom een civiel bestuur wilde met vooral partijleden. Koch had een hekel aan Ukraïners en vertelde zijn staf ze zo compromisloos en hard mogelijk te behandelen.³⁴¹ De industrie moest volgens hem vernietigd worden en het proletariaat teruggedreven naar het platteland.³⁴² Ukraïne werd verdeeld in zes *Generalbezirke*, elk met hun eigen commissarissen. De vraag doet zich voor in hoeverre er gezag werd uitgeoefend door Koch. Naast het feit dat hij veelal afwezig was, had hij slechts een kleine staf. Bovendien had Koch met de helft van de districten niet eens een telefoonverbinding.³⁴³

De bevoegdheden van verschillende personen en instituten was voornamelijk op *ad hoc* basis geregeld. De politie was formeel zowel aan Koch als Himmler verantwoording schuldig. Alle districten kregen tegen de zin in van Koch een *SS- und Polizeiführer* (SSPF).³⁴⁴ Zo kon Himmler toch een behoorlijke greep houden op de bezettingspolitiek. Verder kreeg Himmler van Hitler volledige politieke volmachten in de bezette gebieden. Aangezien volgens Himmler negentig procent van alle zaken in de regio van politiek aard waren, was dat voor hem een

---

338 Lower, *Nazi empire-building*, 47.

339 Berkhoff, *Harvest of despair*, 36.

340 Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 406.

341 Berkhoff, *Harvest of despair*, 37.

342 Ibidem, 38.

343 Ibidem, 39.

344 Ibidem, 42.

vrijbrief om zijn eigen beleid te bepalen. Wat daarbij meegeholpen zal hebben is dat Koch nog steeds zijn oude functie als *Gauleiter* in Königsberg bleef uitoefenen en uiteindelijk bij elkaar slechts zes maanden in Oekraïne heeft doorgebracht. Ook Rosenberg bleef pogingen ondernemen om invloed uit te oefenen. Hij nam de ideologische en politieke positie in dat hij samen met de Oekraïners tegen het joods-bolsjewisme wilde strijden. Volgens Rosenberg zouden ze wel willen, gezien de voorgaande bezetting door Rusland. Hij voorzag daarbij de vorming van een soort onafhankelijke Oekraïense staat, iets waar Himmler fel op tegen was.³⁴⁵ Himmler wilde in tegenstelling tot Rosenberg uitsluitend de germanisatie van oosten. Het belang dat Himmler hechtte aan Oekraïne bleek nog eens uit de verplaatsing van zijn hoofdkwartier naar het Reichskommissariat, net als Hitler en Göring overigens.³⁴⁶

Ondanks Hitlers en Himmlers bekende plannen voor germanisatie en hun ideologische classificatie van de Oekraïense bevolking als Untermenschen, werden door de Wehrmacht op grote schaal Oekraïners ingezet voor het lokaal bestuur. De NKVD had behoorlijk huisgehouden in Oekraïne, vooral maar niet uitsluitend onder de etnisch Duitse Oekraïners. Door de Sovjet politieke commissarissen belandde veel ‘staatsvijanden’ in NKVD gevangenis waar de meesten niet levend uit kwamen. Ten tijde van de inval werden nog eens extra veel mensen vermoord door de NKVD, omdat ze wel eens samen zouden kunnen werken met de Duitsers. Veel Russische gevangenis puilden daarom uit van de lijken. Speciale Wehrmacht-onderzoekers brachten dit zelfs allemaal in beeld, mede om later als propaganda te kunnen gebruiken.³⁴⁷ De bevolking was daarom niet onwelwillend tegenover de Duitsers.³⁴⁸ Ook bestond er bij veel Oekraïners een haat tegen de Polen, die de regio hadden gedomineerd in de jaren na de Eerste Wereldoorlog en betrokken waren geweest bij de vervolging van Oekraïense nationalist. Veel Oekraïners waren meer anti-Pools en -Russisch dan anti-joods of -Duits. Ondanks de gewelddadige gang van zaken tijdens de invasie was voor veel Oekraïners de Duitse bezetting daarom aanvankelijk een bevrijding van het Sovjetjuk. In de eerste maanden van bezetting gaven Duitsers de Oekraïners ook het idee dat de Oekraïense nationalistische beweging getolereerd zou worden.³⁴⁹ De positieve houding van de bevolking werd verder aangemoedigd door oproepen van de bezetter om hun religieuze activiteiten weer te hervatten, hoewel deze vooral werden gebruikt als politiek middel voor

---

345 Mazower, *Hitler's empire*, 211.

346 Lower, *Nazi empire-building*, 3.

347 Mazower, *Hitler's empire*, 100.

348 Berkhoff, *Harvest of despair*, 12.

349 Lower, *Nazi empire-building*, 38.

anti-semitisme.³⁵⁰ De Duitse propaganda richtte zich ook expliciet op de bevolking met verklaringen dat de Ukraïners bevrijd waren van de tirannie van de joods-bolsjewistische elementen. Voor veel Ukraïners waren er dus genoeg redenen om positief te staan ten opzichte van de Duitsers en vooral nationalisten zochten hun steun bij de bezetter. Bij dit alles moet worden aangemerkt dat velen ook van het nieuwe regime afhankelijk waren voor werk. De werkloosheid was hoog; veel industrie was door Duitse bombardementen of door de terugtrekkende Sovjets verwoest. Het Duitse bestuur had vooral werk in de spoorwegbouw, gevangenkampen, landbouw en bosbouw.³⁵¹ Net als in Polen kon ook in Ukraïne het doel van autarkie niet worden bereikt zonder de hulp van de lokale bevolking.

De aanvankelijk welwillende stemming onder de bevolking sloeg snel om nadat duidelijk was geworden dat de Duitse bestuursvorm gekenmerkt werd door systematische intimidatie en massaal gebruik van geweld.³⁵² Naast de moord op vele krijgsgevangenen waren er ook extreme straffen voor kleine vergrijpen. Tijdens de bezetting begon wat Lower een ‘genocide onder de dekmantel van de oorlog’ noemt. De Duitsers voerde dit met opmerkelijke snelheid uit en met veel aandacht voor een goede coördinatie tussen Wehrmacht, civiel bestuur en SS.³⁵³ De vele Ukraïense nationalistes in het lokale bestuur werden bijna allemaal gearresteerd en gevangen genomen na de overgang naar civiel bestuur.³⁵⁴ Volgens de nationaalsocialistische raciale theorieën en koloniale doelstellingen zouden alleen etnische Duitsers leidende posities kunnen innemen in de nieuwe Duitse gebieden. Dat dit toch was gebeurd tijdens het militair bestuur, kwam doordat het beleid niet duidelijk was gemaakt in de militaire voorbereidingen en in de militaire richtlijnen voor het opzetten van het bestuur voor de bezette gebieden.

Ook de zeer harde vergeldingsacties van de Duitsers voor acties van de partizanen droegen bij aan de veranderende houding van de bevolking. De richtlijnen van het leger spraken van ‘genadeloos optreden’, waarbij veel gijzelaars moesten worden gedood voor elke gedode Duitser. Hoewel dit aanvankelijk voornamelijk joden waren, bestonden de gijzelaars in toenemende mate uit niet-joodse Ukraïners.³⁵⁵ Gesteld kan worden dat het bewind onder het civiel bestuur zich verhardde ten opzichte van het militair bestuur, waarbij zowel de Wehrmacht als de SS Einsatzgruppen zich na in eerste instantie op de joden te hebben gericht

---

350 Lower, *Nazi empire-building*, 37.

351 Ibidem, 51.

352 Ibidem, 42.

353 Ibidem, 43.

354 Ibidem, 46.

355 Berkhoff, *Harvest of despair*, 49.

zich in toenemende mate ook richtten op het niet-joodse deel van de bevolking. Het voor de Ukraïners verhardende bestuur werd nog eens versterkt door de pogingen tot germanisatie die werden ondernomen, zoals uiteengezet was in het GPO. De germanisatie van Ukraïne gebeurde vooral met gebruikmaking van dezelfde etnische Duitsers die ook werden gemobiliseerd om de regio's in Ukraïne vrij te maken van joden en Slaven.³⁵⁶ Uit vruchtbare regio's werden Ukraïners gedeporteerd ten gunste van etnisch Duitsers uit de minder vruchtbare delen van Ukraïne.³⁵⁷ Mazower lijkt dit raak te typeren door het een 'oefening in utopisme' te noemen.³⁵⁸ Net als in Polen ontstond een chaotische tweeledige beweging van etnische Duitsers die van de ene regio naar de andere werden getransporteerd en lokale etnische Slaven die weer elders moesten worden geplaatst.

Vanaf het begin van de bezetting was de Wehrmacht al betrokken bij plundering van bijvoorbeeld zilverwaren en andere kostbaarheden van de joodse gemeenschap. Hoewel plunderingen en confiscaties op grote schaal plaats vonden, was het aanvankelijk ongeorganiseerd. Met het einde van het militair bestuur kwamen confiscaties van goederen onder verantwoordelijkheid van het civiel bestuur en werden de plunderingen wat meer georganiseerd. Vooral de politie bleef er echter ook op eigen initiatief mee doorgaan en dit werd een continue bron van wrijving.³⁵⁹ Ook Rosenberg mengde zich in de aangelegenheden rond confiscaties en protesteerde in oktober 1941 dat de SSPF in het oosten tegen de juridische afspraken in goederen voor de SS zelf achterhield. Hij beschuldigde hierbij de SS zelfs van het uitvoeren van 'geheime' orders. Himmler gaf weliswaar toe dat de in beslag genomen goederen naar het civiel bestuur moesten, dit was immers afgesproken, maar in de praktijk kregen executieve volmachten vaak overhand boven de juridische afspraken en konden SS en politie hun gang gaan.

In april 1942 kwam er echter een opdracht van Himmler om alle in beslag genomen kostbaarheden, vooral goud, zilver en andere edelmetalen, direct naar SS-WVHA in Berlijn te transporteren.³⁶⁰ Himmler wilde laten zien dat hij niet corrupt was en het geld ging grotendeels naar de *Reichsbank*. In 1943 kwamen er nieuwe instructies aan de politie om kostbaarheden aan het civiel bestuur te overhandigen. Het civiel bestuur won uiteindelijk op papier de slag om gestolen spullen, maar zag zijn autoriteiten toch ondergraven door weer nieuwe geheime orders aan de politie om goederen achter te houden.

---

356 Berkhoff, *Harvest of despair*, 44.

357 Ibidem, 45.

358 Mazower, *Hitler's empire*, 210.

359 Dean, 'Seizure of jewish property', 90.

360 Ibidem, 91.

Martin C. Dean onderscheidt bij de gang van zaken rond plunderingen eerst een fase van chaos, daarna kwam er een fase van steeds meer ordening. Bij verzamelen en verwerken gestolen spullen was er een hechte samenwerking tussen de SS en de centrale instituten in het Reich. Dit laat volgens Dean zien dat het ‘Wilde Oosten’ steeds meer getemd werd door de bureaucratie.³⁶¹ Toch bleef er competitie. Ook Christian Gerlach duidt er op dat hoewel er juist in de bezette gebieden sprake zou zijn geweest van een redelijk goede samenwerking tussen de verschillende instanties, dit vooral gedreven werd door een gebrek aan mankracht. De interne strijd die er was, was vooral een economische strijd die ging over wie er kon profiteren van het plunderen van vooral joodse bezittingen.³⁶² De SS hield in ieder geval een deel van de goederen voor zichzelf, zich daarbij beroepend op het principe dat anti-joodse maatregelen zichzelf zouden moeten financieren. Ook op institutioneel niveau bleef er competitie bestaan over de vraag waar het geld en edelmetaal heen moesten en was er nogal eens terughoudendheid om goederen aan een hoger niveau over te dragen, iets wat volgens Aly ook niet altijd de bedoeling was. Bij de plunderingen en confiscaties is in ieder geval wel te zien dat dat lokale acties wel degelijk centraal gecoördineerd werden, of in ieder geval dat daar pogingen toe gedaan werden.

Wat opvalt is dat er lokaal nauwe samenwerking was waarbij het ging om het uitoefenen van terreur tegen de lokale bevolking, maar dat deze samenwerking onder druk stond waar het ging over de toe-eigening van de opbrengsten die de bezetting met zich mee bracht. Mede door enorme corruptie bij inbeslagnames in het oosten ontstond een vertroebeling van economie en ideologie zou je kunnen zeggen. Toch lijkt het bestuur in de bezette gebieden over het algemeen effectief, iets dat vooral Gerlach benadrukt.³⁶³ Hierbij lijkt het echter vooral te gaan om de onderdrukking van de bevolking met zo min mogelijk mensen en niet om transformeren van Oekraïne naar een economisch productief Reichskommissariat.

Economische exploitatie door levering van arbeiders

De arbeiders die nodig waren voor de wapenindustrie in Duitsland kwamen voor een groot deel uit de oostelijke gebiedsdelen. Ook in Oekraïne zelf werd het uitbuiten van de bevolking als arbeiders gezien als nuttige economische exploitatie. De eerste verantwoordelijke voor het inzetten van deze arbeiders was Fritz Sauckel. Sauckel had zijn eigen mensen om arbeiders te

---

361 Dean, ‘Seizure of jewish property’, 92.

362 Christian Gerlach, ‘Rivalry and competition’ in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 14.

363 Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die Deutsche wirtschafts- und vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944* (Hamburg 1999) 177.

ronselen in de bezette gebieden en deze pakten willekeurig mensen op in Polen en Oekraïne. Wederom blijkt weer het gebrek aan eenheid in het Duits bestuur. Sauckels mensen pakten vaak arbeiders op die van andere Duitse autoriteiten passen hadden om elders te mogen werken. Hierdoor werden ook arbeiders weggevoerd die voor de Wehrmacht werkten in voedselproductie en bij de spoorwegen.³⁶⁴ Het was weer Rosenberg die waarschuwde dat de aanpak van Sauckel tot enorme sociale onrust en een voedingsbodem voor de partizanenbeweging zou leiden.³⁶⁵ Vanaf begin 1942 was het bestuur bezig met een propagandacampagne om nog meer Oekraïense vrijwilligers te werven voor arbeidsdienst in Duitsland. Tot juni 1943 waren er al een miljoen Oekraïners richting Duitsland vertrokken.³⁶⁶ Hoewel het oorspronkelijk de bedoeling was geweest van het Nazi-regime om het Altreich helemaal raszuiver te krijgen, waren er dankzij Sauckel meer Untermenschen dan ooit tevoren in het Reich. Hieruit is te concluderen dat, zeker vanaf 1942, ook in beleid ten aanzien van Oekraïne economische motieven steeds belangrijker werden ten opzichte van ideologisch-raciale motieven.

Een andere partij die arbeiders uit Oekraïne kon leveren was Himmler. Met het afvoeren van gevangenen naar met name het Generalgouvernement had Duitsland wel economisch voordeel bij de gevangenen maar hoefden zij niet in het Reich te zijn. Dit lijkt typerend voor Himmler, hoewel economische factoren steeds meer belang kregen telde ideologie nog altijd zwaar mee.³⁶⁷ Behalve voor de wapenindustrie waren volgens Himmler ook dwangarbeiders nodig om Oekraïne geschikt te maken voor Duitse kolonisten. In een speech van hem in juni 1942 zei hij: ‘Als we onze kampen niet vullen met dwangarbeiders, die onze steden, dorpen en boerderijen zullen bouwen zonder acht te slaan op verliezen, dan zullen we zelfs na jaren van oorlog niet genoeg geld hebben om de kolonies uit te rusten zodat echte Duitsers daar ook daadwerkelijk kunnen leven en wortelen binnen de eerste generatie’.

Naast arbeiders voor de Duitse industrie en het werk in de koloniën is er nog een derde vorm van menselijke exploitatie te onderscheiden, namelijk Oekraïners uit de bezette gebieden dienst laten doen in het leger. Vooral na het Duitse debacle bij Stalingrad liepen de verliezen van de Duitse troepen snel op. Vanaf 1943 konden er niet genoeg raciaal zuivere Germanen uit landen buiten Duitsland worden aangevoerd voor dienst in het leger en werd het zelfs door Himmler acceptabel gevonden raciaal inferieuren in dienst van de Waffen-SS te nemen.

---

364 Mazower, *Hitler's empire*, 301.

365 Ibidem, 300.

366 Berkhoff, *Harvest of despair*, 253.

367 Longerich, *Himmler*, 751.

Hoewel door het harde beleid van Koch tegen de bevolking vrijwel al het Oekraïense activisme ondergronds was gedreven, werden elders juist Oekraïners gerecruteerd voor de Waffen-SS. Op 28 april 1943 werd de SS-divisie 'Galicia' gevormd, bestaande uit Oekraïense nationalist en tevens anti-communisten. Bijna 100.000 gingen vrijwillig in dienst, vooral uit het westen van Oekraïne.³⁶⁸

Met de economische exploitatie van joden als arbeiders was deze groep in Oekraïne, naast de krijgsgevangenen, het slechtst af. De *Vernichtung durch Arbeit* was geformaliseerd in het Wannsee-protocol van januari 1942, en hield in dat joden konden worden gebruikt voor zware arbeid en konden worden doodgewerkt. Ideologie en economie gingen hierbij dus hand in hand. Er werden zelfs joden uit Hongarije en Polen naar Oekraïne vervoerd om te werken in SS-politiekampen. Lower benadrukt daarbij dat het lokale aspect van de Endlösung werd gecombineerd met sturing van bovenaf.³⁶⁹ Het waren Hitler, Himmler en Heydrich die de doelen definieerden, waarna er lokaal *ad hoc* beslist werd over de uitvoering. Daarbij was er een combinatie van de rol van het civiel bestuur, dat infrastructuur wilde bouwen en zoveel mogelijk gebruik wilde maken van gratis joodse arbeid, en de ideologie van uitroeiing.

Ondanks het nut van joden als arbeidskrachten was daarbij de ideologische factor sterker dan de economische rationale om hen in leven te houden.³⁷⁰ Lower stelt dat als er conflicten ontstonden tussen economische behoeften en ideologische doelen, dat dan de ideologie meestal won. Als voorbeeld noemt zij nog de chef-staf van het OKW, veldmaarschalk Wilhelm Keitel, die zijn ondergeschikten verbood van joodse arbeiders gebruik te maken, ondanks een acuut tekort aan arbeidskrachten. De strijd tegen het bolsjewisme verlangde meedogenloze en drastische maatregelen, speciaal tegen de joden als uitdragers van het bolsjewisme. Het overheersende Nazi-standpunt was dat het voor de Duitsers niet mogelijk zou zijn hun aanwezigheid in de regio veilig te stellen en de noodzakelijke transformatie te beginnen, zonder eerst de grootste bedreiging te vernietigen, het joods-bolsjewisme.³⁷¹ Desalniettemin is het beeld niet homogeen. Zo was al in het najaar van 1941 de Wehrmacht in sommige regio's zelfs gedwongen de bevolking te voeden, omdat ze als arbeiders nodig waren. De nood was toen zo hoog dat ze zelfs geschoolde joodse arbeidskrachten wilde inschakelen en dit werd op 13 november 1941 toegestaan. Het aantal calorieën aan voedselrantsoenen werd daarbij gedifferentieerd naar ras en naar geschiktheid om te

---

368 Mazower, *Hitler's empire*, 459.

369 Lower, 'The "reibunglose" Holocaust', 248.

370 Ibidem, 251.

371 Lower, *Nazi empire-building*, 52.

werken.³⁷² Tooze concludeert dat alle bezette gebieden een slechte economische productiviteit hadden, die niet heel relevant was voor de totale Duitse oorlogsproductie. Alleen de levering van arbeiders vormde een significante economische bijdrage.³⁷³ Naast de in eerste instantie vrijwillige arbeiders waren dit vanaf 1943 vooral gedwongen arbeiders die werden opgepakt tijdens grote deportatieprogramma's onder leiding van Sauckel.³⁷⁴

Economische exploitatie als graanleverancier

Als de productie van graan van levensbelang was voor de Wehrmacht, dan zou dit ook duidelijk naar voren moeten komen in de bezettingspolitiek. Het gebruik van voedsel uit de bezette gebieden was in ieder geval als één van de belangrijkste economische doelen gedefinieerd. In eerste instantie moest dit gebeuren door een combinatie van het in beslag nemen van overschotten en de uitvoering van het Hungerplan. Hierop werd centraal aangestuurd vanuit het Reich, het *Reichsernährungsministerium* had berekend dat de levensstandaard in Duitsland omhoog kon als 5 miljoen soldaten van voedselvoorziening vanuit Duitsland werden uitgesloten.³⁷⁵ Aanvankelijk verliep de opmars snel, waardoor ook de inbeslagname van voedsel voorspoedig verliep. Het idee was dat na een snelle overwinning het leger afgebouwd zou kunnen worden waardoor er genoeg graantoevoer zou zijn door de lokale bevolking van voedsel te onthouden.

Gezien de verwachte snelle overwinning was er aanvankelijk nauwelijks enige coherente ontwikkeling van een landbouwbeleid in het oosten.³⁷⁶ Al snel echter werd de landbouw vanuit Berlijn echter meer serieus genomen en vanuit het ministerie van Backe werden duizenden landbouwexperts naar Oekraïne gezonden. Zij wilden echter niet de collectieve boerderijen afschaffen die door Stalin waren opgedrongen en ook geen privébezit voor lokale bevolking invoeren. Het opheffen van deze gehate maatregelen zouden juist voor de lokale bevolking een enorme stimulans hebben betekend om te produceren en ook een goede houding naar de Duitse bezetter toe hebben gecreëerd. Samen met harde onderdrukingspolitiek van Koch vervreemde echter ook het landbouwbeleid de Oekraïense bevolking van de Duitsers. Dat sommigen dit goed door hadden bewijzen de waarschuwingen die, wederom, vanuit Rosenbergs Oostministerie kwamen. Rosenbergs medewerkers waarschuwden in oktober 1942 dat Duitsland Oekraïne zou verliezen als graanleverancier als

---

372 Schulte, *The German army*, 100.

373 Tooze, *Wages of destruction*, 640.

374 Berkhoff, *Harvest of despair*, 259.

375 Schulte, *The German army*, 87.

376 Ibidem, 89.

zij door zouden gaan met hun harde onderdrukking van de bevolking. Hoewel er in 1942 en 1943 sprake was van graanoverschotten, waren ze maar net hoog genoeg om de Wehrmacht mee te voeden en te weinig voor grootschalige export naar het Reich.³⁷⁷ Het gebruik van Oekraïne als graanschuur voor het Reich werd dus door de eigen bezettingspolitiek tegengewerkt.

Andere factoren die verantwoordelijk waren voor de lagere landbouwopbrengsten dan verwacht waren de enorme overschatting van de Russische graanoverschotten en de onverwachte Russische tactiek van de verschroeide aarde. Stalin had in juli 1941 de vernietiging van alle industrie en landbouwwerktuigen die de Duitsers zouden kunnen gebruiken bevolen en ook de oogsten werden zoveel mogelijk verwoest.³⁷⁸ Dat de troepen het eerste oorlogsjaar genoeg voedselleveranties konden krijgen noemt Schulte een generalisatie. De situatie verschilde volgens hem sterk van gebied tot gebied. Veelal werd plundering van voedselvoorraden door Duitse soldaten veroorzaakt door een gebrekkige bevoorrading, ze moesten wel. Alhoewel Schulte in tegenstelling tot Aly het noodzakelijke aspect van plunderingen benadrukt, geeft ook hij toe dat dit zeker niet voor alle gevallen gold.³⁷⁹

Naarmate de oorlog langer duurde, werd de landbouwexploitatie geïntensiveerd. Het leger was daartoe gedwongen omdat er nauwelijks sprake was van voedselvoorziening vanuit het Reich. De Wehrmacht kwam hierbij in een spagaat. Omdat een snelle overwinning uitbleef, was er continue behoefte aan voedsel en ruwe materialen vanuit de bezette gebieden, maar er konden niet genoeg troepen worden vrijgemaakt voor een politiek van volledige exploitatie. Het was daarom noodzakelijk de lokale bevolking te laten meewerken en dus niet teveel te onderdrukken. Hier toonde de Wehrmacht zich juist niet ideologisch maar vooral pragmatisch.³⁸⁰ De feitelijke rekwisitie van voedsel gebeurde lokaal, waarbij de Wehrmacht vaak zelfs betaalde voor vee en graan.³⁸¹ De hoeveelheden bleven echter achter bij de verwachtingen. Net als de exploitatie van ruwe materialen faalde feitelijk ook de landbouwexploitatie in Oekraïne. De hoogste Nazi-leiders weigerden te accepteren dat ongeremde exploitatie tegen de militaire belangen in gingen, waardoor de economische politiek vooral een destabiliserend effect had.³⁸² Het destabiliserend effect werd verder versterkt door de omsingeling van grote steden als Minsk en Kiev als onderdeel van de Hungerpolitiek,

---

377 Mazower, *Hitler's empire*, 284.

378 Lower, *Nazi empire-building*, 34.

379 Schulte, *The German army*, 107.

380 Ibidem, 91.

381 Ibidem, 93.

382 Ibidem, 95.

waardoor de steden doodbloedden en een groot deel van de stedelijke bevolking gedwongen werd naar het platteland te trekken.³⁸³

Economische exploitatie door oliewinning

Behalve voedsel was ook olie van levensbelang voor het functioneren van het Duitse leger. Volgens Mazower was zelfs eerder energie dan voedsel de achilleshiel van de Duitse oorlogsinspanningen. Volgens Tooze was er vooral sprake van een tekort aan vloeibare brandstof, welke in de loop van 1941 extreme vormen aannam.³⁸⁴ Hoe werd hiernaar gehandeld met de bezetting? Aan het begin van de oorlog werd Kontinentale Öl AG opgericht om de olietoevoer vanuit het Midden-Oosten te regelen. Er werd zelfs een missie naar Syrië en een coup poging in Irak ondernomen in pogingen de olieleveranties vanuit het Midden-Oosten veilig te stellen. De Duitsers hadden hiermee weinig succes. De Britten en de Fransen kregen al snel het hele Midden-Oosten in hun invloedssfeer en Egypte werd uiteindelijk ook niet veroverd.

Het mislukken van het zeker stellen van olieleveranties vanuit het Midden-Oosten maakte de verovering van de olievelden in de Kaukasus des te urgenter. Vanaf mei 1942 waarschuwde de top van de Wehrmacht er al voor dat zonder deze olieleveranties een offensief in het daaropvolgende jaar niet mogelijk zou zijn. Het verlies bij Stalingrad maakte een bezetting van de Kaukasus definitief onmogelijk en er was geen militaire oplossing meer voor het verkrijgen van voldoende olietoevoer.³⁸⁵ Mocht de bezetting van de Kaukasus trouwens wel zijn gelukt, dan was oliewinning nog steeds niet mogelijk geweest om dat de middelen daartoe ontbraken. Göring had met zijn Vierjarenplan beloofd om in het licht van een snelle doorstoot genoeg middelen voor oliewinning beschikbaar te hebben. In het najaar van 1942 waren echter nog steeds de boorkoppen niet klaar en ook waren er niet genoeg deskundige boorteams om te gaan boren in de Kaukasus.³⁸⁶ De Wehrmacht en het Vierjarenplan werkten dus volstrekt langs elkaar heen in deze kwestie.

Als oplossing voor het gebrek aan olie werden er enorme investeringen gedaan in chemische fabrieken bij Auschwitz voor productie van methanol. Met de productie van deze synthetische brandstof kon in ieder geval de Luftwaffe gaande worden gehouden.³⁸⁷ Hierbij werden vooral joodse concentratiekampgevangenen als arbeiders ingezet. Voor de bezettingpolitiek in de Oekraïne had dit weinig gevolgen meer. In 1943 stonden de eerste

---

383 Mazower, *Hitler's empire*, 283.

384 Tooze, *Wages of destruction*, 412.

385 Mazower, *Hitler's empire*, 291.

386 Overy, *Goering*, 216.

387 Mazower, 292.

Russische troepen alweer op het grondgebied van het Reichskommissariat.

Dat de Duitsers zich tijdens de voorbereidende fase voor Unternehmen Barbarossa zeer bewust waren van het economisch potentieel van de Sovjet-Unie, blijkt uit de grote aandacht voor de economische samenwerking in het Molotov-Ribbentroppact. Vooraf lijkt ook sprake van enige economische afstemming tussen vooral de Wehrmacht en het Vierjarenplan. De economische bezettingspolitiek zou zich voornamelijk richten op deïndustrialisatie en voedselproductie in Oekraïne. Dit lijkt zich echter niet te hebben vertaald in een coherente planning voor een landbouwbeleid, hoewel er van bovenaf experts wel bij betrokken werden. Voedsel zou in eerste instantie niet zozeer zelf moeten worden geproduceerd maar voornamelijk moeten vrijkomen door de lokale bevolking en krijgsgevangenen te laten verhongeren. Ideologie en economie gingen hierbij dus hand in hand, waarbij ideologie in eerste instantie de voornaamste factor leek te zijn. Er waren geen zuiver economische argumenten om gevangenen van voedsel te onthouden, net zo min als dat er economische argumenten werden aangevoerd om ze wel van voedsel te voorzien zodat de gevangenen als arbeider gebruikt konden worden. De door de Duitsers zelf gebruikte term Vernichtungskrieg geeft goed aan wat de houding van de bezetter was. Economische, militair-strategische en ideologisch-raciale motieven zijn echter niet altijd even scherp van elkaar te scheiden bij de aanval op de Sovjet-Unie.³⁸⁸

Tijdens de invasie van de Sovjet-Unie werd net als in Polen zeer grof opgetreden. Hierbij is weinig onderscheid waar te nemen tussen de SS Einsatzgruppen en de reguliere Wehrmacht-eenheden. Meer nog dan in Polen lijken zij eendrachtig te hebben samengewerkt, gesteund door van bovenaf opgelegde richtlijnen. De Wehrmacht heeft naar verhouding een vrij grote rol gespeeld in het bestuur van het bezette Oekraïne, mede vanwege de omvangrijke partizanenstrijd en omdat het gebied bijna continue grensde aan de frontlinies. Lokale commandanten hadden veel vrijheden en aan algemene directieven van bovenaf werd vaak lokaal specifieke invulling gegeven, bijvoorbeeld met betrekking tot het behandelen van krijgsgevangenen. Ideologische motieven en veiligheidsaspecten lijken bij het militair bestuur de voornaamste factoren van de bezettingspolitiek te zijn geweest. Dat daarmee de aanvankelijk welwillende bevolking van de Duitsers vervreemde en niet meer economisch

---

³⁸⁸ Kershaw, *Hitler. 1936-1945*, 343.

productief was leek van ondergeschikt belang. Alleen Rosenberg had een andere visie. Hij wilde van Oekraïne meer een soort satellietstaat maken met juist medewerking van de lokale bevolking. Niemand leek zijn visie te delen en zijn invloed op de feitelijke bezettingspolitiek was nagenoeg nihil.

Het civiel bestuur leek in Oekraïne minder een stempel op de bezettingspolitiek te hebben gedrukt dan de Wehrmacht en de SS. Het kolonisatiedoel van Oekraïne werd door Himmler vooral benadrukt vanaf 1943, toen de oorlog eigenlijk al verloren was. Koch was het misschien niet oneens met de kolonisatieplannen van Himmler, maar wilde vooral maximale economische exploitatie van de lokale bevolking. De ideeën van Koch en Himmler benadrukken het tweeledig doel van de bezetting van Oekraïne: Lebensraum en bron van voedsel. Hoewel er sprake was van overlappende en conflicterende jurisdictie werkten de drie partijen, militair en civiel bestuur en de SS, over het algemeen goed samen op het gebied van veiligheidstaken, uitbuiting, onderdrukking en moord op de bevolking. Besluiten werden hierbij veelal lokaal genomen. Hoewel bijvoorbeeld Gerlach de goede samenwerking en de effectiviteit van het bestuur benadrukt, valt hier toch wel wat op af te dingen. Van hoog tot laag vormden plundering en confiscatie van goederen een belangrijke economische factor in de bezettingspolitiek, zodra het echter ging om de verdeling van de buit ontstonden direct onenigheden.

Naarmate de oorlog vorderde was er sprake van toenemend geweld en een steeds harder optreden van de bezetter. Tevens kwam het slotstuk van de jodenvervolging in een stroomversnelling. Toch ging het economisch belang in de bezettingspolitiek zwaarder wegen. Dit uitte zich in het toenemend gebruik van krijgsgevangenen als arbeiders. Ook de Wehrmacht pleitte vanaf 1942 voor hervormingen ten gunste van bevolking, meer autonomie zou meer voedselproductie en minder partizanen betekenen. Laat in de oorlog kwamen Rosenberg en de Wehrmacht dus dichterbij elkaar. Koch had echter een gemiste kans in Oekraïne, door het harde optreden van de bezetter zou de bevolking nooit massaal bondgenoot van de Duitsers tegen de Russen worden.

5 Conclusie

Dit onderzoek is begonnen met de vraag in hoeverre economische factoren, naast ideologisch-raciale en militair-strategische factoren, een rol hebben gespeeld bij de territoriale uitbreiding van het Derde Rijk naar het oosten. Hoewel hier eerder onderzoek naar is gedaan, is dit niet comparatief gebeurd. In dit onderzoek is een vergelijking gemaakt tussen de gevoerde bezettingspolitiek in Polen en Oekraïne. Hierbij zijn antwoorden gezocht op een aantal vragen. Naast de rol van economische factoren ten opzichte van de ideologisch-raciale en militair-strategische factoren bij de bezettingspolitiek zijn dit de verhoudingen tussen de verschillende machtsblokken en de manier waarop in de bestuurlijke praktijk de beslissingen werden genomen. Bij deze vragen is ook de factor tijd meegenomen.

Het is altijd al de intentie geweest van Hitler om zijn Derde Rijk uit te breiden met Lebensraum im Osten. Zowel de bezetting van Polen als Oekraïne waren hiermee ideologisch bepaald. Dat wil niet zeggen dat er geen functionele factoren een rol hebben gespeeld. Omdat echter economische doelen werden bepaald door de ideologie van het streven naar autarkie voor Duitsland, kunnen ideologische, economische en militair-strategische factoren niet scherp van elkaar gescheiden worden. De oorlogsindustrie werd gehinderd door een gebrek aan grondstoffen en arbeidskrachten en het Derde Rijk was niet zelfvoorzienend in haar voedselbehoefte. Zowel bij de inval in Polen als in de Sovjet-Unie hebben daarom economische factoren altijd een rol gespeeld bij de bezettingspolitiek. Daarbij was het vooral ideologisch bepaald dat Slavische Untermenschen economisch uitgebuit mochten worden. Hierbij lijkt weinig onderscheid te zijn in de houding van de bezetter ten opzichte van Polen of Oekraïne, waarbij in het geval van Polen aanvankelijk de nadruk meer lag op kolonisatie en bij Oekraïne op het leveren van voedsel. Echter ook binnen het Generalgouvernement werd voedselproductie al snel onderkent als economische factor van belang, en daar werd uiteindelijk meer dan in Oekraïne de bezettingspolitiek op toegespitst.

Economische planning was in beide onderzochte gebieden *ad hoc* en vooral afhankelijk van de oorlogssituatie. De voorbereidingen voor de invasie van beide gebieden waren kort. Pas tijdens de invasie werd bepaald hoe het bestuur in de bezette gebieden er uit zou moeten gaan zien. In beide gevallen werden Einsatzgruppen ingeschakeld om de intelligentsia uit te schakelen en de jodenvervolgung te ontketenen. In beide gevallen was dit van bovenaf gepland met medeweten van alle betrokken partijen. Hoewel er aanvankelijk bij de

Wehrmacht wat meer aarzelingen bestonden bij de grofheid van geweld, werd er vanaf het begin nauw samengewerkt met de SS. Als economische factor speelde plundering daarbij een grote rol. Er was een geïnstitutionaliseerd plunderbeleid van bovenaf, die alle betrokkenen van hoog tot laag voordelen bracht. Het was met name de verdeling van de buit die de verder harmonieuze samenwerking tussen met name de Wehrmacht en de SS onder druk kon zetten.

Tijdens de bezetting van zowel het Generalgouvernement als Oekraïne speelden verschillende partijen een rol, met name de Wehrmacht, de SS en het civiel bestuur. Andere betrokkenen, zoals Rosenberg, hadden nauwelijks enige invloed op de gevoerde bezettingspolitiek. De bevoegdheden waren in beide gebieden overlappend en diffuus. Wie welke bevoegdheden had werd weliswaar door Hitler bepaald, maar de uitvoering van de bezettingspolitiek lijkt vooral een persoonlijke invulling te zijn geweest van Himmler, de lokale Wehrmacht-commandanten en de civiele bestuurders ter plaatse, waarbij er een voortdurend spanningsveld was tussen Himmler en Frank. Verschillen in het bestuur en bezettingspolitiek tussen het Generalgouvernement en Oekraïne waren voor een groot deel te wijten aan de verschillen tussen de Reichskommissars Frank en Koch. Himmler was meer ideologisch georiënteerd en had vooral oog voor de germanisatie en kolonisatie van de gebied. Frank wilde van het Generalgouvernement een voedselproducerende regio maken met hulp van de lokale bevolking, germanisatie was iets voor de langere termijn. Koch was vooral geïnteresseerd in directe economische exploitatie en lijkt door zijn afwezigheid, het korter durend bestuur en de nabijheid van de frontlinies minder een stempel op het bestuur van zijn Reichskommissariat te hebben gedrukt dan Frank.

Een coherente planning voor een landbouwbeleid en economie was in beide gebieden afwezig, ondanks de betrokkenheid van vele experts van bovenaf en de noodzaak vanwege de oorlog. De Duitse leiding schakelde makkelijker een *Hungerpolitik* in om aan voedsel te komen dan dat er gestuurd werd landbouwproductie. Hierin is de bezettingspolitiek in de Sovjet-Unie extremer dan die in het Generalgouvernement, waar de Wehrmacht niet van het land hoefde te leven. Verder lijkt er weinig verschil te zijn in hoe de bevolking werd behandeld. Er waren voortdurend spanningen tussen directieven van boven en realisatie en belangen van onderaf, waarbij beslissingen uiteindelijk veelal lokaal werden genomen. Dit is zeker aan het begin van de bezettingen in beide gebieden te zien. Hierbij moet worden aangemerkt dat de gang van zaken bij het Generalgouvernement in het begin mede bepaald werd door de bevolkingspolitiek in de aangrenzende Reichsgaue. Dit speelde bij Oekraïne minder een rol.

Naarmate de oorlog vorderde ging het economisch belang in de bezettingspolitiek zwaarder wegen. Dit uitte zich in het toenemende gebruik van krijgsgevangenen en de bevolking als arbeiders, waarbij wederom zowel de Wehrmacht als de SS goed samenwerkten. In het Generalgouvernement wilde Frank nog de bevolking houden om in het eigen gebied te kunnen produceren, in Oekraïne vormde Koch geen obstakel voor het ronselen van arbeiders onder leiding van Sauckel. Ook bij de SS, waar aanvankelijk ideologische factoren zwaar wogen bij het bepalen van de bezettingspolitiek, werden later economische factoren meer bepalend. De politieke veranderingen binnen het Reich lijken te laat te zijn doorgevoerd om een significante invloed te hebben gehad op de bezettingspolitiek in het Generalgouvernement en Oekraïne, behalve wellicht op het gebruik van de lokale bevolking als dwangarbeiders.

In de bezettingspolitiek in het oosten waren pragmatische economische motieven en de ideologie van uitroeiing van Untermenschen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is vaak moeilijk om economische factoren van ideologisch-raciale en militair-strategische te scheiden. Ideologische beleid op institutioneel niveau botste vaak met de lokale situatie en mogelijkheden. Hoewel vaak de situatie in Polen vaak milder wordt beoordeeld dan die in Oekraïne, lijken de overeenkomsten in bezettingspolitiek groter dan de verschillen. Ook het kwalificeren van Polen als ‘proeftuin’ of ‘experimenteergrond’ voor Oekraïne lijkt niet juist. Van experimenten wordt meestal geleerd. Bij de Duitse bezetting van Oekraïne lijkt het er meer op dat er juist niets is geleerd van de bezetting van Polen.

Literatuurlijst

1. Aly, Götz, 'Planning intelligentsia and "final solution"' in: Omar Bartov ed., *The Holocaust. Origins, implementations and aftermath* (London 2000).
2. Aly, Götz en Susanne Heim, *Architects of annihilation: Auschwitz and the logic of destruction* (Princeton 2003).
3. Aly, Götz, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Frankfurt am Main 2005).
4. Aly, Götz, *Hitler's beneficiaries. Plunder, racial war, and the Nazi welfare state* (New York 2006).
5. Bartov, Omer, 'German soldiers and the Holocaust' in: Omer Bartov ed., *The Holocaust. Origins, implemantations and aftermath* (London 2000).
6. Bartov, Omer, *The Eastern front, 1941-45. German troops and the barbarization of warfare* (2e editie, New York 2001).
7. Berger, Doris L., 'Occupation, imperialism, and genocide' in: Jane Caplan ed., *Nazi Germany* (New York 2008).
8. Berkhoff, Karel C., 'The "Russian" prisoners of war in Nazi-ruled Ukraine as victims of genocidal massacre', *Holocaust and genocide studies* 15:1 (2001) 1-32.
9. Berkhoff, Karel C., *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge 2004).
10. Boll, Bernd en Hans Safrian, 'On the way to Stalingrad. The 6th Army in 1941-42' in: Hannes Heer en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in Word War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000).
11. Breitman, Richard, 'Himmler, the architect of genocide' in: David Cesarini ed., *The Final Solution. Origins and implementation* (London en New York 1994).
12. Browning, Christopher R., *Ordinary man. Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1998).

13. Burleigh, Michael, *Het Derde Rijk. Een nieuwe geschiedenis* (Amsterdam 2008). Vertaling van: Michael Burleigh, *The Third Reich. A new history* (London 2000).
14. Carroll, Berenice A., *Design for total war. Arms and economics in the Third Reich* (Mouton 1968).
15. Copeland, Dale C., *The origins of major war* (New York 2000).
16. Dean, Martin C., 'Seizure of jewish property and inter-agency rivalry in the Reich and the occupied Soviet territories' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 88-102.
17. Evans, Richard J., *The coming of the Third Reich* (London 2004).
18. Evans, Richard J., *The Third Reich in power. 1933-1939* (London 2005).
19. Evans, Richard J., *The Third Reich at war. 1939-1945* (London 2008).
20. Feldman, Gerald D. and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005).
21. Förster, Jürgen. 'Barbarossa revisited: strategy and ideology in the East', *Jewish social studies* 50:1/2 (1988) 21-36.
22. Friedrich, Klaus-Peter, 'Collaboration in a "land without a quisling": Patterns of cooperation with the Nazi German occupation regime in Poland during World War II', *Slavic review* 64:4 (2005) 711-746.
23. Gellately, Robert, *The Gestapo and German society: enforcing racial policy 1933-1945* (Oxford 1990).
24. Gerlach, Christian, 'The Wannsee Conference, the fate of German jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European jews', *The journal of modern history* 70:4 (1998) 759-812.
25. Gerlach, Christian, *Kalkulierte Morde. Die Deutsche wirtschafts- und vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944* (Hamburg 1999).
26. Gerlach, Christian, 'Rivalry and competition' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel

- eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 13-19.
27. Grabowski, Jan, 'German anti-jewish propaganda in the Generalgouvernement, 1939–1945: Inciting hate through posters, films, and exhibitions', *Holocaust and genocide studies* 23:3 (2009) 381–412.
  28. Gross, Jan Tomasz, *Polish society under German occupation: The General Gouvernement, 1939- 1944* (Princeton 1979).
  29. Heer, Hannes en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in Word War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000).
  30. Heinemann, Isabel, "'Ethnic resettlement" and inter-agency cooperation in the occupied Eastern territories' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 213-235.
  31. Kay, Alex J., 'Germany's staatssekretäre, mass starvation and the meeting of 2 May 1941', *Journal of contemporary history* 41:4 (2006) 685–700.
  32. Kershaw, Ian, *Hitler. 1936-1945: Nemesis* (London 2000).
  33. Kershaw, Ian, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven en London 2008).
  34. Kitchen, Martin, *Nazi Germany at war* (London en New York 1995).
  35. Kwiet, Konrad, 'Rehearsing for murder: The beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941', *Holocaust and genocide studies* 12:1 (1998) 3-26.
  36. Levene, Mark, 'Illumination and opacity in recent Holocaust scholarship', *Journal of contemporary history* 37:2 (2002) 275-292.
  37. Longerich, Peter, *Heinrich Himmler. Hitlers belangrijkste handlangers* (Amsterdam 2009).
Vertaling van: Peter Longerich, *Himmler. Biographie* (München 2008).
  38. Lower, Wendy, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005).
  39. Lower, Wendy, "'Anticipatory Obedience" and the Nazi implementation of the Holocaust in the Ukraine: A case study of central and peripheral forces in the Generalbezirk

- Zhytomyr, 1941-1944', *Holocaust and genocide studies* 16:1 (2002) 1-22.
40. Lower, Wendy, 'The "reibungslose" Holocaust? The German military and civilian implementation of the "Final Solution" in Ukraine' in: Gerald D. Feldman and Wolfgang Seibel eds., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the Holocaust* (New York en Oxford 2005) 236-256.
  41. Mason, T.W., 'Some origins of the Second World War', *Past & present* 29 (1964) 67-87.
  42. Matthäus, Jürgen, 'Controlled Escalation: Himmler's men in the summer of 1941 and the Holocaust in the occupied Soviet territories' in: *Holocaust and genocide studies* 21:2 (2007) 218-242.
  43. Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe* (London 2008).
  44. Milward, Alan S., *The German economy at war* (Londen 1965).
  45. Mineau, André, *Operation Barbarossa. Ideology and ethics against human dignity* (New York 2004).
  46. *Neurenberggesprekken. Nazi's en hun psychiater Leon Goldstein* (Amsterdam 2008).
  47. Noakes, Jeremy en Geoffrey Pridham eds., *Documents on Nazism, 1919-1945* (London 1974).
  48. Overy R.J., 'Hitler's war and the German Economy: A reinterpretation' in: *The economic history review* 35:2 (1982) 272-291.
  49. Overy, R.J., *Goering. The 'iron man'* (London 1984).
  50. Overy, Ricard, 'Germany, "Domestic Crisis" and war in 1939', *Past and present* 116 (1987) 138-168.
  51. Overy, R.J., 'Mobilization for total war in Germany 1939-1941' in: *The English historical review*, 103:408 (1988) 613-639.
  52. Overy, R.J., *War and economy in the Third Reich* (Oxford 1994).
  53. Rossino, Alexander B., *Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, ideology and atrocity* (Kansas 2003).
  54. Rossino, Alexander B., 'Destructive impulses: German soldiers and the conquest of

- Poland', *Holocaust and genocide studies* 11:3 (1997) 351-365.
55. Rutherford, Phillip T., "“Absolute organizational deficiency”": The *I.Nahplan* of December 1939 (Logistics, limitations, and lessons)', *Central European history* 36:2 (2003) 235-273.
  56. Schudnagies, Christian, *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS-Juristen und Generalgouverneurs*. Rechtshistorische Reihe 67 (Frankfurt am Main 1989).
  57. Schulman, Alex, 'Testing ideology against neorealism in Hitler's drive to the East', *Comparative strategy* 25 (2006) 33-54.
  58. Schulte, Theo J., *The German army and Nazi policies in occupied Russia* (Oxford 1989).
  59. Stokes, Lawrence D., 'Heinz Seetzen – Chef des Sonderkommandos 10a' in: Klaus-Michael Mallmann en Gerhard Paul eds., *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt 2004).
  60. Streit, Christian, *Keine kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen kriegsgefangenen 1941-1945* (Stuttgart 1978).
  61. Streit, Christian, 'Soviet prisoners of war in the hands of the Wehrmacht' in: Hannes Heer en Klaus Naumann eds., *War of extermination. The German military in World War II, 1941-1944* (New York en Oxford 2000).
  62. Tooze, J. Adam, *Statistics and the German state, 1900-1945. The making of modern economic knowledge* (Cambridge 2001).
  63. Tooze, Adam, *The wages of destruction. The making and breaking of the Nazi economy* (London 2006).
  64. Weinberg, Gerhard L., *Germany and the Soviet Union 1939-1941* (Leiden 1972).
  65. Weinberg, Gerhard L., 'Germany's war for world conquest and the extermination of the jews' in: *Holocaust and genocide studies* 10:2 (1996) 119-133.